

TANUSAGTENOIK

OB
79.400

ANISZI KÁLMÁN

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
TANÚSÁGTEVŐK

ERDÉLYI KISKÖNYVTÁR 14-15

TANÚSÁGTEVŐK

Aniszi Kálmán kérdéseire válaszol

Fábián Ernő

Székely János

Benkő Samu

Gáll Ernő

Cs. Gyimesi Éva

Péntek János

Gaal György

Tőkés László

Kötő József

Kovács András

Katona Ádám

Sorozatszerkesztő: TAR KÁROLY

Megjelent
az Erdélyi Szövetség
és a Lakitelek Alapítvány
támogatásával

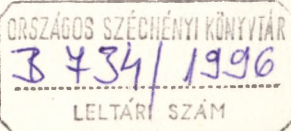
Aniási Kálmán kérdéseire válaszol

Gál György
Tökés László
Kölcse József
Kovács András
Katonai Ádám

Fábián Ernő
Székely János
Benkő Samu
Gál Ernő
Cs. Gyimesi Éva
Péntek János

Országos Széchényi Könyvtár

004 79.400

© NIS Kiadó
ISBN 973-96878-3-0

„AHOL NINCS SZABADSÁG, OTT HAZA SINCS”

– Az újabb történeti és társadalomtudományi irodalom nemzetiségen olyan etnikai közösséget ért, amely megelőzte az újkori nemzet keletkezését. A társadalmi rendszerek megváltozásával rendszerint változások állnak be bizonyos fogalmak használatában is. Ez történt most is: a nemzetiség fogalom helyébe ismét a kisebbség fogalma lépett.

Fábián Ernővel, az erdélyi kisebbségkutatóval ezt a kérdést igyekszünk körüljárni.

– A „nemzetiség” a modern nemzet történeti-etnikai előzménye, de nem azonos vele. Olyan etnikumról van szó, amely a törzsszervezet felbomlása után alakult ki, és történetileg megelőzi az úgynevezett polgári nemzet kialakulását. (Szücs Jenő)

A kisebbség fogalmát nem közmegegyezés alapján cserélték ki a második világháború után, hanem megfontoltan, a félreértés szándékával végezték el a „műtétet”. Azt akarták ezzel bizonyítani, hogy a nemzetiség fogalom egyben az egyenjogúságot is kifejezi, mert a nemzetiség saját sorsának az irányítója lett. Még pontosabban: Petru Groza az állami és politikai élet magyar nemzetiségű tisztviselőivel folytatott beszélgetésben azt fejtegette, hogy a kifejezéscsere azért vált indokolttá, mert a kisebbségi terminus nemzetiségi vonatkozásban feltételezi az uralkodó többséget: azt a gondolatot rejti magában, hogy a politikai hatalomból nem minden állampolgár részesedhet egyformán. Annyi évtized távlatából ítélve: a kifejezéscsere nem hozott semmilyen változást. Egyébként is a kisebbségi kérdés rendezése – a gyakorlat kérdése. Egy kisebbség akkor szabad, ha önkormányzattal rendelkezik, maga intézi saját ügyeit. Hiába nevezünk egy népcsoportot nemzetiségnek, ha jogai-ban korlátozzák, másodrendű állampolgárnak tekintik, megtűrt idegennek.

Mint ismeretes, J.G. Herder a nemzetet olyan kollektív személynek tekintette, amelyet a szellemi és lelki szubsztancia, a népszellem („Volkgeist”) fejleszt ki a nyelvben és a kultúrában. „Azt hiszem – írta Herder –, hogy minden nép a saját nyelvével teremt magának közösséget... A nyelv és a fül szövetsége kapcsolja össze a közönséget, általa fogadjuk be a gondolatokat és tanácsokat, hozunk döntéseket, közöljük egymással a felvilágosításokat, örömeinket, bánatunkat. Aki egy közösség nyelvén nevelkedett, aki szívét-lelkét ennek a nyelvnek adja és általa fejezi ki, az ennek a nyelvnek a népéhez tartozik.” Eötvös József is nemzetiségen az embereknek olyan közösségét értette, amely saját személyiségének öntudatára ébredt. Lényegében a kisebbs-

ség is azon kollektív szubjektumhoz tartozik, amely saját személyiségének az öntudatára ébredt. A kisebbség az anyanemzet szerves része. Ezért különálló nemzetiségnek tekinteni nem lehet.

Kétségtelen, hogy a legnagyobb visszaéléseket és torzításokat a nemzeti kisebbségek meghatározásával kapcsolatban követték el. Az első világháború után az utódállamok képtelenek voltak elismerni a nemzetközi jog új rendszerét, mellyel a Népszövetség patrónust állított a nemzeti kisebbségek fölé. Balogh Artúr a kisebbségek védelméről írott könyvében (*A kisebbségek nemzetközi védelme*, 1928) joggal kifogásolta, hogy a kisebbségi szerződések a kisebbség fogalmát nem határozzák meg kellő szabotossággal. Sajnos, Balogh Artúr meghatározása is jórészt a kisebbség körülírására vonatkozik. „Kisebbség alatt azokat az állampolgárokat kell értenünk, akik faji (etnikai), vallási vagy nyelvi tekintetben különböznek az állam többségét alkotó polgároktól, tehát vallási vagy nemzeti kisebbséget alkotnak. Ez a kisebbség szorosabb értelemben vett fogalma.” Az állam többségét képező állampolgároktól való különbözés azonban nem fejezi ki a nemzethez tartozást, és azt sem, hogy a kisebbségnek mint kollektív személyiségnek rendelkeznie kell a politikai és kulturális önigazgatást biztosító jogokkal. A kisebbségi szerződéseknek is az volt a fogyatékoságuk, hogy a kisebbségeket nem tekintette kifejezett kollektívumnak, s így jogi alanyként sem szerepelhettek, a jogvédelemben nem rendelkeztek perképességgel.

– *A mai társadalom a sérült lelkek társadalma. Mindannyian egzisztenciális félelemben élünk, saját közösségünket féltjük az elpusztulástól, pontosabban: az elpusztítástól.*

– Azzal a különbséggel, hogy a kisebbségek félelme reális, a többségi nemzeté amolyan maga kreálta félelem. Ez azért veszedelmesebb, mert reális, mert agresszív, mindenképpen *likvidálni* akar, az Endlösungot keresi, hogy az ellenség elpusztítása után háborítatlanul vegetáljon. Szándékosan használom a vegetálás szót, mert egy erőteljes, hiteles értékeket teremtő nemzet nem a likvidálás eszközével verseng, hanem a szellemiekben, alkotásokkal.

Ezekről a nyavalyáktól megítélésem szerint csak úgy lehet megszabadulni, ha a diktatúra bukása után a többségi nemzet és a kisebbség elvégzik a maguk önvizsgálatát, hogy eljussanak a felelősség felismeréséig. Ez nálunk nem történt meg. E helyett folytatódott a nemzeti öntömjenezés és a kisebbségek diszkriminálása.

– *Feljegyzések szerint Nagy Frigyes egyszer azt mondta, hogy egy terület meghódításához két dologra van szükség: történetírókra, akik bizonyítják a „történelmi jogot” és hadseregre, amely elfoglalja. Ezzel arra a román részről unos-untalan hangoztatott gondolatra utalok, hogy ki volt itt előbb.*

– A történetírás az égvilágon mindent bebizonyít. Az erdélyi kérdés rendezésénél a történetiségre (a kitalált történetiségre) nem lehet alapozni. A kivándorlás, illetve a kényszerű kivándoroltatás járhatatlan út és embertelen.

A Ceaușescu diktatúra egyik legnagyobb bűne, hogy a szászokat és a svábokat eladta. Ezzel az ország gazdasági erejét gyengítette meg. Az önként vállalt kivándorlás erkölcsileg árusítás. Magyarország nem követheti a német megoldást: minden német kitelepítését. Ehhez hiányoznak az erőforrások is.

Van-e igazi megoldás? Itt mondhatni megáll a tudomány. Mert hiszen nem matematikai példáról van szó, hanem élő, eleven emberekről – különböző nyelvű és kultúrájú emberek közösségéről. Az igazi megoldásba a feladvány tagjai is beleszólnak, mindenik a maga érdeke és politikai kultúrája szerint. Képzeljünk el egy olyan matematikai egyenletet, ahol a tagok – x , y , z – megszólalnak, hogy merre haladjon a tanár okoskodása.

Az elméleti megoldás a *svájci és a finn modell*. Más nincs. Csakhogy Erdély különböző nyelvű és kultúrájú népei – a feladvány tagjai – vajon mikor fogják megérteni a sokszínűségében jelentkező gazdagságot és demokráciát? A társadalom jelenlegi tudatállapota nem ilyen irányú elmozdulásra enged következtetni. Az államhatalom még mindig homogenizálni akar.

Mint az előbb is jeleztem, a tőke és a hitel mellett a legszükségesebb hiánycikk az *önvizsgálat*. Múlt és jelen kritikai felülvizsgálása. Mondhatnám úgy is, hogy a *nemzeti tudatok* újjáépítése. Enélkül soha nem jutnak el az egyedüli ésszerű megoldáshoz, a svájci és finn modellhez, valamint a közös európai érdekek és értékek felismeréséhez. Az egyenlet tagjai is ugyanazt kell hogy akarják. Arra vonatkozóan, hogy Kelet-Közép-Európában milyen erőteljesen hatalmában tartja a lelkeket a *sacro egoisma*, egy történetet említenék. Amikor Vaclav Havel még megválasztása előtt arról beszélt a televízióban, hogy Csehszlovákia erkölcsi válságát – sok egyéb mellett – a német lakosságnak 1945-ös könyörtelen kitelepítése is tetézi, beszédét heves felháborodás fogadta, tiltakozó levelek, utcai demonstráció. A mozgalmat felkarolta – ahogy az a nomenklatúrához illik – a kommunista párt is, így próbálva eltusolni hitelvesztését.

Képzeljük el, hogy valaki valami hasonlót mondana Romániában a kisebbségek elnyomása és kifosztása miatti büntudatról. Félő, hogy idegen országba kellene bújdosnia a *sacro egoisták* elől. Vaclav Havel mint demokrata elmondta véleményét országa erkölcsi válságáról, de mennyit túrnének el ott, ahol nem Vaclav Havelek az államelnökök?

- *Semmi esély a józan ész győzelmére?*
- Annyira nem vagyok optimista, hogy az értelem és a józan belátás győzelme mellett tegyek hitet. A történelem nem morális olvasmány. A legnevesebb célok és törekvések is rendre elbuknak. Mi most leginkább egy kudarchalmaz tetején érezhetjük magunkat, félelmektől és veszedelmektől szorongatva. Ez a helyzet azonban nem képezhet kibúvót a felelősség alól. Az értelmetlenségben is meg kell próbálni az értelem és a józan ész érvényesítését.

Másfelől a történelem nemcsak kudarcok halmaza, hanem egyben kiszámíthatatlan is. Persze kedvező fordulatok is bekövetkezhetnek. Olyan változásokra gondolok, amelyek az értelmet és a józan belátást segítik, esetleg viszik győzelemre. Idővel a nemzeti tudatok is változnak, átalakulnak. Az egzisztenciális nemzetföltést sem látom feloldhatatlannak.

Ami mindennél fontosabb, az az, hogy a kisebbség semmi olyasmiről nem mondhat le, ami őt megilleti. Engedelmeddel Deák Ferencet idézem: „Amit erő és hatalom elvesz, az idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatja, de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemond, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges”.

Mindennek az a feltétele, hogy Romániában olyan demokrácia alakuljon ki, hogy senki ne tudjon senki felett uralkodni. Ez irányú kétségeimet mondom el, hogy ne kerekedjen felül bennem a borúlátás.

És még valami! Dőreség lenne a svájci vagy a finn modell átplántálását a kormánytól, a parlamenttől vagy a politikai pártoktól várni. Erre csak az általános európai rendezés keretében kerülhet sor, nemzetközi jogi garanciákkal.

– *Úgy tűnik, hogy szinte mindent előről kell kezdeni. Az eltelt hetven évben a kisebbségi jogokat Romániában soha nem tartották tiszteletben. Azokat sem, amelyekre kötelezettséget vállaltak, és azokat sem, amelyekre a politikai rezsimeket a józan belátás kellett volna hogy kényszerítse.*

– A nemzeti tudatban mindenekelőtt a kisebbségről alkotott *image*-t kellene radikálisan megváltoztatni. Amíg ez nem történik meg, a többségtől nem lehet semmi jót várni. A decemberi népfelkelés után kialakult vagy újrakovácsolt programideológiákban az ellenségkép egyáltalán nem változott meg. Programideológiáknak nevezzük azokat az ideológiákat – ezek lehetnek politikai mítoszok is –, amelyek bizonyos politikai törekvéseket és érdekeket az adott (vagy volt) társadalmi politikai állapotok gyökeres megváltoztatásával akarják elérni. Megkülönböztetünk jövőkép meghatározta és ellenségkép által meghatározott programideológiákat. (Szabó Miklós kifejezései.) Az ellenségkép meghatározottság a nacionalista és fasiszta ideológiák jellemző vonása. Sajnos, ezekben az ideológiákban és a szélteben-hosszában terjesztett politikai mítoszokban a nemzetbiztonságot és a jólétet fenyegető főellenséget továbbra is a kisebbségek – legfőképpen a magyar kisebbség – jelentik. Ugyancsak a kisebbségek alkotják az *untermensch*-et, a leigázni való alsóbbrendű embert is. És ne feledjük, hogy az agitatív ideológiákban a vélemény generalizálását is az ellenségkép végzi el, és ez a médiák révén tudatosan az egyszerű emberekben is.

Előbb a nemzettudatot formáló ideológiákat kell korszerűsíteni, és csak ezután következhetnek azok a reformok, amelyek biztosíthatják a nemzeti kisebbségnek azokat az egyéni és kollektív jogokat, amelyek nélkül európai-ságról nem beszélhetünk.

Szerintem csak úgy lehet elkezdni, hogy előbb az emberek gondolkodását, mentalitásukat megváltoztatják. Azután aztán szinte magától jönnek a reformok is.

– *A jogok visszaállításának és szavatolásának melyek lennének a garanciái?*

– Fontossági sorrendben a következőkre gondolok:

- a) uralom nélküli demokrácia (erről előbb már szóltam),
- b) demokratikus közgondolkodás,
- c) intézményesen is biztosított kisebbségi önkormányzat és kollektív jogok (például: alkotmány, nemzetiségi törvény stb.),
- d) nemzetközi jogi biztosítékok, oly módon, hogy a kisebbség mint jogi alany bármikor panasszal fordulhasson a nemzetközi fórumokhoz.

Ezek nélkül érdemleges előrelépést elérni nem lehet. De kompromisszumot sem érdemes kötni, sem engedményeket tenni. Ha az egyik tényezőről lemondok, az egész összeomlik. Alamizsnákból élni csak ideig-óráig lehet. Egyébként sem vagyunk koldusok, kultúrában épp olyan értékesek és erősek vagyunk, mint a többségi nemzet.

– *A romániai népek szükségszerű egymás mellett élését senki épeszű ember nem kérdőjelezheti meg. Természetesen nemcsak a magyarokról van szó, hanem a Romániában élő közel hatmilliós kisebbségekről, az ország összlakosságának közel egynegyedéről. Ennyi embert nem lehet kiűzni az országból, bármennyire kívánják is egyesek. Az alakuló új európai viszonyok közt nemde a gyűjtogatók (Vatra) is elenyésznek, elégnék, eszméikkel és gyűllökdéseikkel együtt?*

– A jövő, mely felé haladunk, olyan otthonosság létrehozása, amelyben mindenki: románként, magyarként, németként, tatárként, ukránként, cigányként jól érzi magát. Ezt csak egyféleképpen lehet elérni: a kisebbségi kulturális és politikai autonómiák rendszerének a kiépítésével. Nincs más járható út. És ez felel meg a közös keresztény európai kultúra kívánalmainak is.

– *Térjünk vissza befejezésül a kefejezésekhez! Mert hiszen egy fogalom, kifejezés némelykor többet mondhat, mint egy hosszúra nyújtott elméleti értekezés. Gondoljunk csak olyan ideológiai csinálmányokra, mint a „munka közös nyelve”, „egységes dolgozó nép”, amelyek, ha burkoltan is, bizonyos értelemben magukban foglalták az igazi célt: a homogenizálást, a kisebbségek erőszakos beolvasztását a „többezeréves” népbe. De most nem ilyen szemfényvesztésről van szó: mit kezdjünk például a hazai magyar kifejezéssel?*

– Hogy egyáltalán hazáról és hazairól lehessen beszélni, hazának kell lennie. Ismét Eötvös egy mondatát idézem: „Ahol nincs szabadság, ott haza sincs.” Ahhoz szabadok kell hogy legyünk és rendelkezünk kell mindazon jogokkal, amelyek az európai normák szerint megilletnek bennünket, hogy Románia esetében hazáról és hazairól beszélhessünk. A szabadságában korlátozott és biztonságában veszélyeztetett, mi több, fenyegetett ember sehol a vi-

lágón nem érzi hazájának azt a földet, ahol él és dolgozik. Ezzel semmi újat nem mondok, de ki kell mondani, ha őszinték akarunk lenni önmagunkhoz és másokhoz.

Az erdélyi magyar kifejezés pedig azért nem jó, mert kizárja a Kárpátokon túl élő magyarokat és csángókat. Sokkal helyénvalóbbnak érzem a romániai magyarság vagy romániai magyar kifejezést. Ebben mindenki benne foglaltatik, aki magyarságtudattal rendelkezik az ország földjén. Az összmagyarsághoz is ekképpen tartozunk.

Ami a fejlett kultúrát – az úgynevezett magaskultúrát – illeti, nem tévedés erdélyi magyar kultúráról beszélni. A Romániában élő magyarság sajátos kultúrája és kulturális öntudata Erdély földjén keletkezett és most is Erdély az otthona. Ez a közös kincse és megtartó ereje a romániai magyarság egészének.

(„Ahol nincs szabadság, ott haza sincs”: Hó-Nap, 1994/1.)

Kovácszna, 1990. augusztus.

FELKÉSZÜLÉS

– Arra kérem, hogy bevezetőben vázolja fel a hatalom természetét!

– Nagyon kényelmetlen számomra a kérdés, sehogys sem „fekszik” nekem. Éspedig azért, mert csak a minap fejeztem be egy kisesszét éppen a hatalom természetéről. Azt hihetné valaki, arról a legkönnyebb beszélni, amiről nemrég már írtunk. Ez nincs így. Valamiféle szemérem gátolja az embert, hogy másodszor is elismételje – ugyanazt.

Nos, az, hogy embernek ember fölött hatalma van, megítélésem szerint természeti törvény. A hatalom a társadalmat strukturáló dominanciaharcból keletkezik; a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíció fejeződik ki benne. Sokféleképp és sokrétfűen, nyíltan és elleplezetten folyik a társadalomban a dominanciaharc; ami egy modern demokratikus társadalmat valamely emlőshordától megkülönböztet, az csak a hatalmi struktúra leplezettsége, a dominanciaharc eszközeinek a finomodása.

A dominanciaelv a párkapcsolattól a nemzetközi politikáig mindenütt érvényesül; ez strukturálja a kisközösséget, de az államot is ez hozza létre, a történelmi mozgást is ez generálja. Azt is mondhatnók tehát: bármennyire tiltakozik erkölcsi érzékünk az ellen, hogy embernek ember fölött hatalma legyen, a dominanciaviszony a társadalom életéből nem iktatható ki.

„A hatalom eleve egyenlőtlenség.” „A hatalom általános törvénye, hogy növekedjék (mert ellenkező esetben csökken).” „A hatalom: lehetőség, hogy visszaéljenek vele.” „A hatalom az elosztás monopóliuma (javak és jogok elosztására egyformán gondolok itt).” Ilyen és ezekhez hasonló mondásokat, szentenciákat szemelhetnék ki nemrég befejezett kisesszemből. Nem mondom tovább, szegénységre vall ugyanazt darálni folyton.

Még csak azt tehetném hozzá, hogy a társadalom hatalmi struktúráját generáló dominanciaharc – szelektál. Olyan tulajdonságokat rögzít az emberközösség génállományában, amelyek kizárólag a dominanciaharcban előnyösek. Ezt (közvetve) Nietzsche fedezte fel, és a fasizmus vulgarizálta. Az emberközösség vitális érdeke azonban nem a szelektált, hanem a teljes génállomány fennmaradása. Ilyen arányban pedig csakis a természeti törvénynek ellenszegülő erkölcsi törvény – a kultúra hat.

– Szeretném, ha kifejtené véleményét arról a szakmai körökben és azokon kívül egyaránt sokat vitatott kérdésről, van-e fejlődés a történelemben? És ha ilyesmiről egyáltalán beszélhetünk, vajon nem inkább az emberi kapcsolatok

minőségében kellene keresni az ismérveit, semmint másutt, mondjuk a műszaki előrelépésben?

– Van-e fejlődés a történelemben? Hát ez persze attól függ, mit értünk fejlődésen. Netán azt a bizonyos haladást?

Ha fejlődésen egyszerűen csak mozgást, változást értünk: történelmi mozgás persze, hogy van, ez nem más, mint az idő működése a társadalomban. Ha a világon minden folyamat, a történelem is folyamat.

De ha a fejlődés fogalma rangkülönbséget, alacsonyabb, illetve magasabb rendűt feltételez, akkor azt kell mondanom: a természet nem ismer értéktételeket. „Meghiszem azt, hogy az emberek tudnak rangkülönbségről, de vajon tud a világ is?”

A haladásfogalom viszont célszerűséget feltételez. Ha valamiről azt mondjuk: halad, azt is meg kell mondanunk, mi felé halad, hova tart. Mérpedig a történelem nem tart sehová, nem érvényesül benne finalitás.

Szabatosabban:

Fejldni (önmagát meghaladni) csak olyasmi képes, ami halmozódik. Beszélhetünk tudományos, technikai fejlődésről, mert a hagyományozott tudás, a technikai tapasztalat igenis halmozódik. A társadalom azonban nem halmozódik (legfeljebb szaporodik).

Haladni viszont csak az tud, aminek célja van. Célja csak annak van, aminek tudata van. A történelemnek nincs tudata.

Biológiai, tudományos, technikai fejlődést igenis tapasztalunk; erről van nekünk fogalmunk, ezt vetítjük rá a világra és a történelemre. Ilyen természetű foglmaink még a történelemre nézve is mind antropomorfok, pedig azt tudatos lények alakítják.

– Egyre határozottabban érzem, szinte bizonyosra veszem, hogy az emberiség jövője nem tervezhető. A történelem alkalmasint különböző variánsok és variációk egymásutánjának a terméke, eredménye, és – mint a természetben – csak utólag derül ki, melyik változat mennyire volt életképes. Ilyen változatnak, történelmi kalandnak érzem a kommunizmust is, melyről most, hogy csődöt mondott, bizonyosan tudjuk, hogy zsákutca, utópia volt...

– Miért csak most tudjuk, amikor már csődöt mondott? 1985-ben megjelent egy könyvecském, amelybe évekkel, évtizedekkel előbbi feljegyzéseimet gyűjtöttem össze. Ebből idézek: „A modern utópia történelmi funkciója a hatalom koncentrációja. Utópiában minden hatalom (törvényhozó, végrehajtó, gazdasági, politikai, katonai) egyetlen személy vagy testület kezébe jut. Út az abszolút diktatúrához.”

Továbbá: „a társadalom szerkezete megváltoztatható, törvényei nem”.

Gondolom, ebből a két idézetből világosan kiderül, hogy már akkor is pontosan tudtuk, hogy mi a kommunizmus, amikor még nem mondott egészen csődöt. A kommunizmus azért utópia, mert objektív (természeti) törvényeket helyez hatályon kívül, s ezt avégett teszi, hogy megalapozza a totális

diktatúrát. Nemcsak én tudtam (sőt publikáltam) ezt még a diktatúra idején. Kezdetről fogva ezt tudta, ezt prédikálta mindenki, akit a pártideológia valaha is reakciónak aposztrofált. Jót akaró, komoly, értelmes emberek teljes tudásuk alapján azt mondták: „vigyázat, ez nem jó út, csődbe vezet”. És akkor előállt például Lukács György, és azt válaszolta: „igen, de hatalmi érdekünk ezt követeli; ti a kapitalizmus apologetái, imperialista bérencek vagytok”. Még Diltheyről, Heideggerről is ilyesmit mondott.

Meg kell ismételtem: „a történelemnek nincs célja, mert nincs tudata”. „Történelmi célszerűségről azok beszélnek, akiknek tényleges céljuk a hatalom.” A hatalomra aspiráló társadalmi erőket vektoroknak kell felfogni, amelyek kétségkívül hozzájárulnak a történelmi mozgáshoz (beépülnek az eredőbe), de azzal sohasem azonosak. Az emberiség jövője nem tervezhető.

– *Nálunk és a magát szocialistának nevező többi országban a struktúra – belső mozgása révén – „oda fejlődött”, hogy lehetetlenné tette önmagát. Miért válik minden totalitárius társadalom önönmaga sírásójává?*

– Nem azért, mert az ember szabadságvágya lebírhatatlan. (A szabadság voltaképp illúzió.) Mégcsak azért sem, mert a monolitikus társadalmi struktúrák idővel szükségképpen meghasadoznak, polarizálódnak; bennük magukban új hatalmi aspirációk jutnak érvényre. (Bár ennek is tanúi voltunk.) Hanem azért, mert minden efféle prekoncepciót rendszer objektív (természeti) törvényeknek mond ellent.

A társadalom emiatt elveszíti működőképességét; egyszerűen nem funkcionál.

– *Belenyugodhat-e az ember – egyén és/vagy közösség – abba, hogy megkérdése nélkül döntsenek sorsáról: kijelölik számára az utat, melyen haladnia kell? Végére is: lehet-e alternatívák nélkül élni?*

– A dominanciaharc vesztesei odalent, a társadalmi hierarchia legalján is úgy éltek. Lehet alternatívák nélkül élni. Amióta csak megvagyok, én is mindig úgy éltem.

– *Szóljunk végül magunkról! Véleménye szerint a romániai magyar kisebbség kezébe veheti-e végre sorsának irányítását, hogy a többségi nemzettel együtt, de vele egyenlő félként munkálkodjon a közös felemelkedésen, azért, hogy otthona is legyen az a hely, ahol közel ezeregy száz esztendeje él?*

– Kultúrák együttéléséről van itt szó. Tudományos terminusokkal így szól a kérdés: „megmaradhat-e (vagy feloldódhat-e) egy másik kultúra közegében egy olyan közösség, amelyet épp kultúrája definiál?” Sokáig, évekig foglalkoztatott a probléma; drámát is írtam már róla. Konklúzióm, sajnos, negatív. Nem maradhat fenn, és fel sem oldódhat.

A nemzeti államok kialakulása során úgyszólván mindenütt előállt ez a helyzet. Az angolok a keltákat (skótokat, walesieket) próbálták „lenyelni”, a spanyolok a baszkokat, a katalánokat. De az igazán tanulságos, modellértékű

eset a móroké. Miután nyolcszáz évig államalkotók voltak Ibériában, a mórok spanyol fennhatóság alá kerültek, és rövid kétszáz év alatt teljesen kipusztították őket – kétmillióból végül egy sem maradt. Ez a radikális megoldás nyilván a kétféle közeg (egyrészt a keresztény-európai, másrészt a muzulmán-arab kultúra) igen nagy különbsége, inkompatibilitása folytán következett be. De még ott is, ahol kisebb a különbség, s mondjuk csak a nyelvre szorítkozik, még ott is azt tapasztaljuk, hogy a látszólag asszimilált kultúrák évszázadok múltán ismét felütik a fejüket. (Persze csak ott, ahol valakik hatalomra pályáznak ezen a címen.) Tudunk a katalán autonómiákról, tudunk a baszk mozgalomról, sőt, mint olvasom, a walesiek is kezdik ismét megtanulni a nyelvüket.

Egy kultúrát el lehet pusztítani, de megtérni vagy asszimilálni nagyon nehéz. A kultúrák nem elegyednek maguktól és újra szétválnak, mint a víz s az olaj. Biztosan nagyon sok ellenpéldát lehet fölhozni, de általában ez a helyzet.

Mármost a román és a magyar kulturális közösség nemcsak nyelvében különbözik: társadalmi moráljuk, s az azt megalapozó hitrendszerük (vallásuk) sem azonos; egyik a keleti, másik a nyugati típusú kereszténységhez csatlakozott. Együttélésük tehát nagyon nehéz. Maradjunk ennél a szónál.

Hogy ezek után mi a teendőnk, nem tudom megmondani. Felkészülök arra, hogy egészen kivételesen, mondhatni minden szabály és nehézség ellenére, teljes jogú kulturális közösségként maradhatunk fenn, ahogy Olaszországban a németek vagy Finnországban a svédek. Mert azért van erre példa. De ha mégis a törvényszerű következik be, ha elszabadul itt a fasizmus, és a „kétmillióból végül egy sem marad” – én erre is felkészülök.

Csak beolvadásra és kivándorlásra nem készülök fel.

(*Felkészülés: Holnap, 1992/10.*)

Marosvásárhely, 1990. május.

CSAK A MÚLTUNKKAL VAGYUNK EGÉSZ

– *Illyés Gyula szerint a múlt egy nép életműve. Benkő Samu – az erdélyi magyarság művelődése történetének alkalmasint legjobb ismerője – ennek az illyési gondolatnak a szellemében fejt ki tudósi tevékenységét, különös erővel vonzódva e nemzetréz sorskérdései iránt. Miközben a lényeges összefüggések, erővonalak felkutatásán fáradozik, elidőzve egy-egy nagyobb „állomáson”, nem áttal aprólékos terepmunkát is végezni, tudva, hogy a mesterek (élet)műveit a hangyaszorgalmú kisebbek munkái érdekes adalékokkal egészíthetik ki, és így az összeállókép még hitelesebb lesz.*

– A résznek és az egésznek az összefüggése minden természeti és társadalmi jelenségben olyan meghatározó tényező, amelyet figyelmen kívül hagyni nem lehet. Különben az ember vagy elvész a részletek tömkelegében, vagy pedig az általánosságok mezején ténfereg.

Valóban, én az erdélyi múltnak egészen kis részleteit is igyekeztem megismerni azokban a korszakokban, amelyekkel foglalkoztam. Éppen ezért nemcsak kiemelkedő egyéniségeket tanulmányoztam – lettlegyenek politikusok, államférfiak, tudósok, írók –, hanem az értelmiségi lét talajviszonyait is megvizsgáltam, szemügyre vettem azt az értelmiségi televényt, amely egyáltalán lehetővé tette itt nálunk a szellemi munkának a folyamatosságát, és intézményrendszert hozott létre az oktatástól el egészen a modern tudományos nevelési és kutatási rendszerekig.

Miközben ezeket az erdélyi műhelyeket kutattam, természetesen mindig figyeltem egyrészt azokra a nagy összefüggésekre, amelyek az európai és az egyetemes történeti fejlődésben kötelező mércéül adódnak számunkra, másrészt pedig arra, hogy az erdélyi értelmiség legjobbjában már évszázadok óta megvolt a törekvés, hogy önmagukat egyetemes mércével mérjék. És ha ezt itt-ott megtaláltam, s ha erre fel tudtam hívni kortársaimnak a figyelmét, akkor azt hiszem, ezzel szolgálatot tettem annak a nagyon is időszerű gondolatnak, amely szerint a saját múltunkat úgy kell tanulmányoznunk, hogy az építő része legyen a közös jövőndőnek itt a kontinensen.

– *Az elmúlt negyven s még inkább hetven esztendő nemzetiségi politikája, a sanyarú kisebbségi sors okozott-e valamilyen érzékelhető változást a romániai magyarság lelkiállapotában?*

– Az erdélyi magyarságnak egész köz- és művelődési élete egy államilag szervezett és támogatott intézményrendszeren alapult. Ez az intézményrendszer 1918 decembere után automatikusan más nemzeti

államnak a birtokába ment át. Román lett. A magyarság pedig kirekedt az állami intézményekből, és csak azokkal az egyesületi vagy egyházi alapon működő szervezetekkel maradt, amelyeket azután magának kellett odáig fejlesztenie, hogy pótolják mindazt, amit korábban az állami intézmények biztosítottak. Kezdve az állami óvodáktól egészen az állami egyetemekig vagy az állami ösztöndíjakig. Az anyagi dotáció is annyira megcsappant, hogy össze sem lehet hasonlítani az azelőttivel.

A magyarság önerőből volt kénytelen megoldani az iskolázás, az értelmiségképzés nehéz feladatát. Vállalni kellett a küzdelmet az elcsángósodás ellen, vagyis az értelmiségétől megfosztott népi mivolt ellen.

– Az intézményrendszer gondolatához a későbbiek során még visszatérünk, mert igen fontosnak érzem. Most viszont a nagy személyiségek termékenyítő hatásáról szeretném kérdezni. Arról, hogy mit üzennek nekünk, mai magyaroknak egykori nagyjaink?

– Messzibbről kezdem. Aki tisztességgel foglalkozott magyarként a történelemmel, az nem tehetett különbséget magyar alkotó, magyar személyiség között, attól függően, hogy a huszadik század harmadik évtizedének az elején hol húzták meg az országhatárokat. Ennek művelődéstörténetileg visszafelé nincs hatása.

Emlékszem, 1948 után, az új tanügyi rendszer bevezetése idején vita volt arról, hogy Romániában a magyar iskolákban milyen magyar művelődési anyagot tanítsanak. A vitában elhangzott egy olyan javaslat, hogy azokat az alkotó személyiségeket kell tanítani, akik itt születtek. Ezzel a javaslattal Mihai Roller, a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának a tudományos ügyekben illetékes referense állt elő. Amire Balogh Edgár azt mondta: és azokat, akik itt haltak meg. No jó, mondta Roller elvtárs, akkor még azokat is, akik itt haltak meg. Így maradt meg tananyagként Petőfi.

Ez számunkra nyilvánvalóan kényszerítő helyzetet teremtett. De hangsúlyozni szeretném – és remélem, ebben a szakmabeliek egyetértenek –, hogy mi, akik tisztességgel próbáltuk ezt a szakmát művelni, sohasem tettünk különbséget például a hozzánk tájbelileg közelebb álló Kölcsey és a dunántúli Berzsenyi között. Igényt tartottunk és igényt tartunk a magyar történelem és a magyar műveltség egészére, mert ennek a részünkről való megcsonkítása önmagunknak, a saját tudatunknak a sorvasztása lenne.

Ami a kérdés lényegét illeti: minden példa igazán erkölcsiségében értékhordozó. Hiszen ma már nem lehet verset írni Petőfi stílusában, még az Ady Endrében sem, vagy tudományt művelni Bolyai Farkas módszerével. De azt az erkölcsi magatartást, melyet ezeknek az alkotóknak a művei sugalmaznak, igenis értékszintjelzőként példaképpen kell valamennyiünknek elfogadnunk.

– *Könyveit, tanulmányait olvasva az a benyomásom: a szellemi kultúrának, a műveltségnek bizony rangja volt itt Erdélyben a magyarság életében az elmúlt századokban (is).*

– Azt nem hiszem, hogy az én írásaimból csak kimondottan a szellemi szférára való utalás bontakozik ki, mert én nagyon tudatosan ügyeltem arra, hogy a kultúrát a maga teljességében próbáljam megragadni és írásaimban láttatni. Hogy egy példát mondjak: az erdélyi magyar kultúra szerves részének tartom azt, ahogy az én falusfeleim, a murokországiak a zöldségféléket századok óta termesztik, vagy amiképpen a küllőmentiek a szőlőt művelik. A kultúrát a civilizációtól szétválasztó szemléletet, amely egy időben a szellemtörténeti iskolának volt a sajátossága, nem tudom elfogadni. Én a kultúrát a civilizációtól elválaszthatatlannak tartom. Tehát elutasítom azt a felfogást, hogy az egyik csak a materiális élethez kapcsolódó tudás- és műveltséganyag, a másik pedig csak a szellemi élettel összefüggő teljesítményeknek a foglalatja. Ez együtt van – elválaszthatatlanul – az életben. A valóságot a könnyebb megközelítés érdekében a kutatók szelelik fel, szférákat választanak el egymástól a könnyebb megismerés érdekében. A szintetikus látásmódnak azonban éppen az a lényege, hogy a termeléssel kapcsolatos műveltséget együtt lássa és láttassa a transzcendentális szféráig kibontakozó műveltséganyaggal. Ezek valahol találkoznak, összefüggnek az emberi elmében, az emlékezetben, sőt magatartásban is.

– *Mint olyan gondolkodótól, aki kultúrafilozófiai kérdésekben igazán otthon van, kérdezem, van-e közösségvédő és közösségszervező ereje a kultúrának?*

– Feltétlenül van. A kultúra közösségben születik. Még azoknál a személyeknél is, akik a maguk bölcséleti rendszerében az individualizmus mellett törnek lándzsát. Hiszen a műveltség megszerzése és a személyiség építkezése elképzelhetetlen a család, a szűkebb helyi, egyházi vagy országos intézményrendszer támasza nélkül. Közösségi rendszeren kívül nem lehet hozzájárulni a kultúra eredményeihez; sem építeni, sem építkezni nem tudnánk közösségi indíttatások nélkül.

Más kérdés az, hogy a különböző bölcséleti rendszerek hogyan határozzák meg az egyénnek és a közösségnek a prioritásait a műveltségben, a különböző szabadságértelmezésekben. Tanulmányaim, kutatásaim és élettapasztalatom alapján én a műveltség egyéniségformáló erejét a mi életünk alapvető tényezőjének tartom. Ez az élettapasztalat úgy is felfogható, mint az én kapcsolataim a szüleimmel, a gyermekemmel, a családommal, a barátaimmal, a szűkebb környezetemmel.

A diktatúra utolsó éveiben nagyon sokáig nem léptem nyilvánosság elé. De egyszer elvállaltam egy képzőművészeti kiállítás megnyitását a Korunk-galériában. Akkor ott arról beszéltem, hogy nekünk a család ma végső menedékünk, olyan biztos hely, ahonnan a művész elindulhat bizonyos – közösségi szempontból is fontos – gondolatok, szándékok magvalósítása felé.

Cseh Gusztáv, a jeles kolozsvári grafikusművész, a diktatúra nehéz éveiben kisfiának készített egy „könyvet” hatvan erdélyi jeles emberről, főemberről, akiket példaként akart állítani gyermeke elé.

De csínján kell bánni a műveltség mindenhatóságával, mert sajnos a művelt embert is rá lehet venni ocsmányságokra. Tömeggé züllyve, a művelt emberek is hajlamosak lehetnek becstelenségekre. Nem mondhatjuk, hogy ha sokat olvastunk, nagyobb a tudásunk, emelkedettebben is gondolkodunk. Bár az emelkedett gondolkodás oly szilárd pont, amelybe már meg lehet fogódzni. Nem annyira a műveltség kiterjedése, mint inkább a mélysége, az, ami megmentheti akár a nagyobb közösségeket is attól, hogy nemzeti eltévelyedésekbe essenek.

– *Ha Erdély múltjából képzeletben kiragadnánk egy olyan időszakot, amelynek közállapotai – mutatis mutandis – leginkább hasonlíthatnának a mai itteni közállapotokhoz, és összehasonlíthatnánk a korabeli és a mostani emberek éthoszát, észlelnénk-e valamilyen változást, például erkölcsi kopást?*

– A különböző fejlődésméleteket tanulmányozva, magam is sokat gondolkoztam már régebben is azon, vajon a fejlődés az erkölcsi szférában – mint a történelmi mozgásban mindvégig jelenlevő tényezőben – létezik-e? Vajon Arisztotelész etikája és egy mai etika között lehet-e fejlődésbeli különbséget észlelni abban az értelemben, hogy a régi fejletlenebb, és az, ami ma születik, fejlettebb? Én azt hiszem, hogy abban a hosszú folyamatban, amit a francia Annales történészei előszeretettel hangsúlyoznak, épp az erkölcsi szféra az, ahol nagyon megkérdőjelezhető, hogy napról napra magasabb fokot ért el az emberiség. Mert – hogy megint a görögökről beszéljek – bizonyára maga Kant sem tartotta *A gyakorlati ész kritikáját* fejlettebb etikai kíváncsolságnak, mint amilyen Arisztotelész *Nikomakhoszi etikája*. De egy dolog a történelmi változással és az emberi spekuláció finomodásával összefüggő megfogalmazásoknak a létezése, prioritások felismerésének a hangsúlyozása, és más dolog az emberi természetnek a megváltozása. Ezt látjuk a keresztény dogmatikában is. Végső soron a mózesi Tízparancsolatra visszavezethetők mindazok az erkölcsi imperatívuszok, amelyek ma is meghatározói lehetnek egy normálisan működő társadalmi életnek. Éppen ezért én nem tudnék megnevezni olyan társadalmi korszakot, amely különösen a fényes oldalát mutatná a világon mindenütt. Idő és tér függvénye ez. A mi korunk is, amelynek meglehetősen sok az árnyoldala, és elkésérítően hat a mi életünkre, a világ más sarkaiban elviselhetőbbnek bizonyult. De nem volt ám olyan vidám a régi szép időknek nevezett múlt sem, hisz tele volt tragédiákkal, szomorúsággal. Talán éppen az a heroizmus a múltban, hogy túllépve mind a társadalmi és egyéni drámákat, sőt tragédiákat, él még e tájon az ember és a magyar.

– *Erkölc és politika összefüggése a társadalomtudományokban eléggé vitatott kérdés. Nem vagyok sem történész, sem politikus, de gondolkodóba*

ejtett a román külügyminiszter 1990. december végén tett nyilatkozata. A külügyminiszter úr szerint elképzelhető az európai határok békés rendezése (erre a németek precedenst is szolgáltatottak). A diplomácia nyelvét a köznapire lefordítva, ez így hangzik: elképzelhető Besszarábiának Romániához való csatolása. Ám nyomban hozzátette: nem szabad párhuzamot vonni Besszarábia és Erdély között, mert hiszen Szovjet-Moldáviában a románok vannak többségben. Erdélyben pedig a magyarok kisebbségben vannak.

Békés területrendezésnél vajon elégséges érv-e arra hivatkozni, hogy ma Erdély demográfiai térképe olyan, amilyen, és „elfeledkezni” arról, hogy ez az arány nem egy természetes biológiai folyamat eredménye, hanem tragikus történelmi eseményeké, és főleg egy hét évtizede tartó – hol nyíltabb, hol meg egészen burkolt – manipulációé?

– Tekintettel arra, hogy az új Európa feltehetően kizárja a XIX. századi típusú, XX. század elejére jellemző gondolkodást – tapasztaltuk ugyanis, hogy ez Európa-szerte milyen konfliktusok forrása volt –, azt kell mondanunk, mindenképpen egy integrációs folyamat előtt állunk. Ez a folyamat nyilvánvalóan az adott történelmi realitásokat kell hogy figyelembe vegye. Ha jól értem, a kérdés veleje az, hogy Erdély mai demográfiai helyzete mesterséges demográfiai beavatkozások eredménye. Ezek reális tényezők, amelyeket tudomásul kell vennünk, és amelyek nem is értek minket annyira váratlanul.

Épp Kántor Lajosnak hívtam fel a figyelmét, amikor az *Erdélyi csillagok* című kötet számára tanulmányt írt Szabédi Lászlóról, hogy a költő 1946-ban a Magyar Népi Szövetség székhelyvárosi kongresszusán azt javasolta, kérjenek biztosítékot a román törvényhozástól arra vonatkozólag, hogy a román állam nem nyúl hozzá az erdélyi demográfiai viszonyokhoz. Vagyis mesterséges telepítési politikával nem akarja és nem próbálja megváltoztatni Erdély demográfiai képét. Ez 1946-ban történt. Ezt a reális veszélyt ez a költő lélek már 1946-ban felfogta, jelezte, s politikai eszközökkel kívánta kivédeni. De hát a cél éppen a demográfiai viszonyok megváltoztatása volt. Természetesen a Szabédi kérte biztosítékokat nem adták meg. Nem véletlen az, ami 1990 márciusában Marosvásárhelyen történt. Tudniillik ott tartott az elnemzetietlenítés folyamata abban a szakaszban, hogy még nem dőlt el, kikből lesz Marosvásárhelyen a többség. Ha értesüléseim helyesek, ma a város nemzetiségi megoszlása 50-50 százalék. Az arányok ilyen, számunkra kedvezőtlen alakulásában döntő tényező volt a magyar intézmények, így például az egykori Bolyai Tudományegyetem orvosi fakultásának a teljes romanizálása. A marosvásárhelyi orvosi főiskola tantestületébe az ország különböző vidékeiről az Ifjú Munkás Szövetség legambiciózusabb (hogy ne mondjam: legkarrieristább) fiatalembereit nevezték ki, akiktől a bukaresti, iasi-i, craiovai professzoraik mindenképpen meg akartak szabadulni. Tulajdonképpen a vásárhelyi „Vatrát” ők és a katonatisztek szervezték.

– Az új román vezetés változatlanul kitart az egységes nemzetállam eszméje mellett, amelybe belegondolja/belegondolhatja a masszává gyúrt, felmorzolt kisebbségeket is.

– Maga szemtanúja lehetett annak: történelmet úgy is lehetett művelni, hogy egy testület előre megjelölte azokat a konklúziókat, amelyekre a történelemkutatóknak vagy történétíróknak el kellett jutniuk. Ez sem nem történelemírás, sem nem történelemkutatás. Ez az állami ideológia működtetésének a sémája, ami 1990-ben ugyanúgy érvényesült, mint 1989-ben és előtte. Ebben a tekintetben nem történt változás. A régi állami ideológia virágzik, ugyanazzal az érvrendszerrel, sőt, szinte ugyanazokkal a személyekkel. Ebben nincs semmilyen rejtély. Akik csinálják, egy cseppet sem szegénylősek.

– Viszont így Románia számára Európa, az európai közös ház elérhetetlen marad. Ha nem változtat magatartásán, kisodródik a Balkánra, a balkanizálódás pedig az erdélyi magyarságnak egyértelműen rossz lenne.

– Nem kell mindig sérteni a Balkánt. Amit mi rossznak, számunkra kellemetlennek érzünk, azt szívesen nevezzük Balkánnak, balkanizmusnak. A Balkán nagy műveltséget, sajátos színrendszert is jelent. Bartók a példa rá, aki nagyon kedvelte a folklórját, zenéjét. Én sokkal inkább tisztellem a Balkánt, és megvédem attól, hogy a rossz, a primitív szinonimája legyen.

Amit itt tapasztalunk, az egy kelet-európai despotikus hagyományrendszernek a továbbélése, amelynek százötven, kétszáz éves ideológiai múltja, ideológiai arzenálja van. Az az ifjúság és értelmiségi nemzedék, amelyet a kommunista párt nevelt fel, épp ezzel a történelemből örökölt ideológiával töltődött fel. Ezt a nemzedéket mindenütt nagyon nehéz lesz átnevelni ezekben az országokban. De ha egész Kelet-Európában a fejlődés olyan irányt vesz (márpedig úgy tűnik, hogy csak lesz folytonossága a szláv tengerben is a Tolsztojok kultúrájának, hogy csak egyetlen nevet említsek a kelet-európai humanizmus múltjából), akkor ebben a térségben is más ütemet vesz fel a társadalmi mozgás. Hiszen ötszáz esztendeje Európának a különböző terei, történelmi régiói más-más irányba moogtak, haladtak. Ezt az ütemeltolódást, lemaradást nem lehet például egy konferencián behozni.

Nyilvánvaló, hogy az egységesülés területi integrálódásokból fog összetevődni. A magyarságnak akarva-akaratlanul, megegyezve-kiegyezve, egymás érdekeit szem előtt tartva kell élnie az északi és a déli szlávokkal, a románokkal, osztrákokkal, a svábokkal. Az érdekegyeztetés pedig mindig azt jelenti, hogy a saját jól felfogott érdekemben én is lemondok valamiről. Meg kell alkudni, akár a vásárban a kupecnek a borjúra vagy a malacra. Addig-addig ígéretnek, amíg egyszer csak létrejön az alku, akkor aztán egymás tenyerébe csapnak: áll az alku, megvan a vásár. Nos, ezt az alkut meg kell kötni. Szerencsére ezt a vásárt tudatunktól független tényezők is sürgetik: a modern technológia és termelés éppúgy, mint a modern piac és bankrendszer.

Előbb-utóbb mindegyik félben ki kell alakuljon az a belátás, hogy a nagy egész érdekében apró dolgokról le kell mondani.

Az egységes nemzeti állam nem több, mint deklarált tétel, mint ilyennek, hangulatkeltő értéke van vagy lesz. Ez a nyilatkozat a valóságon nem változtat, s a jelenségek analizésére építő gondolkodót nem idegesíti. Legfeljebb figyelmeztet a partner rosszhiszeműségére.

– Alkut, nemes kompromisszumot említett. Eszembe jut egy korábbi beszélgetésem egy igen komoly erdélyi magyar íróval, aki műveiben sokat foglalkozott a hatalommal, filozófiai mélységekig hatolva írta le a hatalom természetrajzát. Nos, annak a beszélgetésnek a folyamán partnerem arra a következtetésre jutott, hogy két, karakterében olyannyira eltérő kultúra, mint a magyar és a román, nem maradhatnak fenn hosszú távon, az egyiknek törvényszerűen el kell tűnnie, és ez sajnos a magyar lesz, mert az erdélyi magyarság jóval kisebb számú népesség, mint a román. Mondanom sem kell, hogy az okfejtést megdöbbenéssel hallgattam, de vigasztalt az a tény, hogy a herderi jóslat dacára, lám ma is itt vagyunk.

– Bolyai Farkas is megfogalmazott 1849-ben egy olyan mondatot, hogy mint nemzet elvesztünk, de mint ember feltámadhatunk. Ez egy körforgó, újra és újra felbukkanó tétel. Jóslásnak nevezték a Herder álláspontját, jóslás a Székely Jánosé is. Nyilvánvaló, nagyon sok morfológiailag érvényes igazság van benne. Például az, hogy nagy különbség van a két kultúra között, akár folklórját, akár irodalmát, művészetét vagy díszítőművészetét nézzük. Ennek ellenére – éppen egy racionálisan értelmezett, minden romantikától mentes transzilvánizmus szellemében – én el tudom képzelni ezeknek az egymás mellett élését is.

Sajnos, ebből immár a százság, amely itt már csak töredékében él, kikopott. Az ő kiesésükkel az egy főre jutó nyomás épp reánk hatóan növekedett. Az erdélyi szász városi kultúrának a jelenléte és az erdélyi szász földművelés magas színvonala ezután nagyon fog hiányozni. Egy eleven színfolt tűnt el a história palettájáról. Mennyire hiányoznak máris a szép szebeni könyvek. A szebeni nyomdászok a szemünk előtt tűntek el az erdélyi könyvnyomtatásból. Nem is beszélve a kolozsvári könyvnyomdászatról. Ha Heltai Gáspár felébredne, és látná, hogy Kolozsvárott miket neveznek ma nyomtatványnak, gyorsan visszazárna a sírjába.

Visszatérve a kérdés lényegére, valóban nem rózsás a helyzet. Tényleg egymásnak feszülő, sőt egymás létére törő energiák munkálnak és hatnak. (Az utóbbi idők példái is ezt igazolják.) Ezen talán éppen azok az általános fejlődési tendenciák segítenek majd, amit most európaiságnak, Európa Háznak nevezünk.

Bár én nem vagyok ettől túlságosan elragadtatva. Mert lehet, hogy ez is éppen olyan mákony lesz, mint az első világháború után a wilsoni elvek voltak, amelyekbe akkor mindenki belekapaszkodott, és esküdött is rájuk.

Hogy a hamarjában birtokon belülré kerültek az első adandó alkalommal hátat fordítsanak neki, és cinikusan kacagjanak az egészen, mondván, hogy ez csak egy hatalmi helyzetnek az elérését szolgáló ideológiai háttér volt; nem gondolta azt senki komolyan. Ma viszont talán épp a gazdasági kényszerítő körülmények és a modern ipari forradalom igényei lesznek azok a tényezők, amelyek felülkerekednek az ideológián. De számolnunk kell azzal is, hogy a hamis elméletek olyan erősek, hogy olykor meggátolják még a normális együttműködést is.

– Az *imént* szó esett a transzilvanizmusról, aminek egyaránt voltak és vannak hívei és ellenfelei. Véleménye szerint fenntartható, ápolandó-e továbbra is a transzilvanizmus eszméje, esetleg korszerűsített formában?

– Az erdélyi fejedelemség XVI. századi létrejöttétől korunkig próbáltam nyomon követni azt az eszmetartalmat, amit összefoglalóan transzilvanizmusnak nevezünk.

Arra a következtetésre jutottam, hogy a transzilvanizmus vigaszideológia, amelybe mindig a birtokon kívüliek kapaszkodnak bele, sohasem a birtokon belüliek. Éppen azok, akik momentán nem nemzeti kategóriákban gondolkoznak. Transzilvanisták voltak például mindvégig a szászok, mert ők – Hitler előtt – nem kacsingattak egy német birodalom felé. A románok is azok voltak addig, amíg érdekük volt Erdély önállóságára hivatkozni, de hátat fordítottak neki, mihamarab Nagyrománia bűvkörébe kerültek.

Persze volt ebben sok konzervatív vonás is: magába zárkózás. A transzilvanizmus inkább valamiféle törekvés, semmint ideológia volt. Politikai ideológiává tulajdonképpen csak a múlt századi kezdemények után a XX. században fogalmazódott át, amikor a trianoni Romániában élő magyarság és szászág az erdélyi együttélés történelmi hozadékából szűrt le politikai, világnézeti és esztétikai konklúziókat, és ezeket a román értelmiség tekintélyes személyiségei hajlandók voltak méltányolni.

Hogy ennek a gondolatfüzérnek történelemalakító szerepe lesz, azt én nem tartom valószínűnek. Az ideológiák történelemalakító szerepe legutóbb akkor kérdőjeleződött meg, amikor a szemünk előtt omlott össze egy nagy történelmi utópiának az építménye, amely azon nyugodott, hogy mindent közösségi alapon kell csinálni, még a borotválkozást is. Amiből aztán az lett, hogy egy ember borotvált, mellette ült a pénztáros, aki beszédte ezért a pénzt, és külön volt még egy hivatal, amely mindkettőjük munkáját számon tartotta. Aztán, hogy egy Nyugat-Európában keletkezett utópia miként jutott a keleti tájakon etatista végletekbe, majd csődbe, azt mindnyájan láttuk. Ne bocsátkozzunk bele!...

Nem hiszem, hogy egy ideológiailag megkonstruált transzilvanizmusnak a jövőben államépítő funkciója lehetne. De hogy ennek a maga történetiségében kialakult eszmerendszernek vannak fölhasználható elemei és az erdélyi népeletben jelenlévő kategóriái, melyek egy humanista módon működő

közösségi életben tovább építhetők, csiszolhatók, ez lehetséges. Ezeket nem mint ereklyéket, hanem mint használati tárgyakat tehetnék majd be az Európa Ház csecsebecséi közé.

– Azt mondják, a zsidók és a lengyelek mellett a magyar a legszétzörtabban élő nép a világon. Sokan elvitatják az anyaország határain kívül élő magyarok magyarságát, kapcsolataink jogosságát vele. Pedig ha Magyarország ezeket a kisebb-nagyobb közösségeket netán magára hagyá (amint sokáig tette), számolhatna azzal, hogy idővel alámerülnek a história tengerében, eltűnnek, mert az uralkodó nemzetek végső célja a beolvasztás.

Szükség van tehát egy kölcsönösségen alapuló kapcsolatrendszer kiépítésére, illetve működtetésére. Ebben a kölcsönviszonyban nyilvánvalóan az anyaországi (kell legyen) a döntő szerep. De vajon milyen sajátos szerep hárulna ebben az együttműködésben az erdélyi magyarságra?

– A kérdés első felében említést tett a zsidóságról. Sajnos, mi nem rendelkezünk azzal a nagy hagyományerővel, amit jelentett a zsidó vallás és a zsidó mikroközösség, a hitközség és a család. Ezek olyan megtartó erők voltak a zsidó diaszpórának, hogy a megsemmisítésükre törő erőkkel szemben is diadalmaskodni tudtak. Nekünk ilyen összetartó ideológiánk nincs, egyetlen összetartó erőnk a nyelvünk. Érdekes módon náluk az anyanyelv nem létezett mint megtartó erő, ezzel szemben nálunk épp az anyanyelv az.

Ami a jövőt és a 15 milliós magyarság sorsát illeti, minden azon múlik, hogy hova fejlődik Magyarország. Egy gazdaságilag megerősödött, morálisan megtisztult, az egyetemes kultúra területén élvonalbeli szerepet betöltő Magyarország nagy hatással lesz a határokon kívüli magyarságra is, feltétlenül elő fogja segíteni a megmaradásunkat, nyelvi és kulturális kötődésünket. Ezt a morális kisugárzó erőt várjuk Magyarországtól.

Ha a külföldi magyarságnak nem kell szégyenkeznie azért, ami Magyarországon történik, akkor megszűnik az emigrációknak az a kétes magatartása, hogy a rendszerváltozás esetére tartogatják a szimpátiájukat az anyaország iránt. Hiszen csak a két világháború között is mind a nyugati, mind a keleti emigráció azt leste, hogyan fog megbukni az éppen uralkodó rendszer. Pedig hallaniuk kellett volna azokat a jelzéseket, amelyek arra figyelmeztettek, hogy pusztulni fog ugyan a rendszer, de pusztulni fog a nép is. Ez a felfogás szerencsére fölszámolódóban van, s ma már igen gyakori az együttgondolkodás. A külföldi országokba szétszóródott magyarság egy részének jelentős gazdasági lehetőségei vannak, és ők művelődési téren is sokat tehetnek. Sok a kiváló képességeket felmutató alkotó, olyanok, akik itthoni jó indíttatásukat Nyugaton kitűnően kamatoztatták. Ők sem felejtették el, hogy felhajtóerőt elődeiktől, szülőfölkjüktől kapták. Kezdve azzal, hogy nem volt rossz a genetikai anyaguk, folytatva azzal, hogy a családban, az óvodában, az elemi iskolában, a gimnáziumban, sőt az egyetemen is – tudást és morált tekintve – elég jól tarisználták fel őket. Szülők, tanulók, tanárok, közösségi

intézmények munkája és szeretete kellett ahhoz, hogy a különböző földrészeken megállják a helyüket tudományban, gazdasági életben, szervezőmunkában, alkotóként egyaránt. Hogyha a távozásra kényszerültek, ezek az emberek energiájukból és tudásukból valamit vissza tudnak származtatni az anyanemzetnek, nagy és sokszorososan kamatozó haszna lesz annak.

És természetesen az erdélyi magyarság is modellként tekinthet fel arra a Magyarországra, ahol jól és szépen megművelik a földet, az emberek jól és céltudatosan irányított munkahelyeken dolgoznak, ahol jók az iskolák, magas színvonalú és hatékony a tudomány. Körforgás lesz abban a tekintetben, hogy akik innen elmennek, szétnéznek, tanulnak és visszajönnek. Onnan idelátogatnak. Én egészen természetesnek tartanám, hogy – amint az már megtörtént a múltban is – ne legyen a mi szellemi életünk lehatárolt, olyan értelemben, hogy akár a napi munkában is közvetlenül segíthessünk egymáson.

Egy morálisan megépülő Európában ez a kapcsolat egészen természetes lesz. A határokon belül és a határokon kívül élő magyarságnak az élete és a kultúrája kiegyenlítődik. És talán eloszlanak azok az állandó gyanakvások, melyek azt feltételezik, hogy ha például én egy budapesti kollégámmal beszélgetek, akkor feltétlenül a határok megváltoztatásának módját tárgyaljuk. Hogy ő engem csakis kémkedésre akar felbuztatni, én pedig neki olyan információkat szolgáltatok, ami miatt Romániát valahol a világon sérelem fogja érni. Amennyire természetes az, hogy egy kolozsvári és egy bukaresti lakos találkozva, kicserélik gondolataikat, éppolyan természetes kell hogy legyen az is, ha egy kolozsvári és egy szombathelyi lakos is kicseréli a gondolatait, ha történetesen összehatalálkoznak. A gyanakvás légkörét kell eltüntetnünk.

Persze van itt egy átkos hagyomány. Erre a két népre egy bajszos diktátor, akit Jozsif Visszarionovicsnak hívtak, ráparancsolt, hogy márpedig ti barátokozzatok! És megbízta Petru Grozát, hogy ezt a barátságot hozza létre. Ezért a román–magyar barátságnak ma nincs árfolyama. Nagyon értéket veszített valami, mert sokan a kommunista diktatúra örökségét látják benne. Mindazonáltal ez a megszületendő, létrehozandó barátság, együttélési művészet vagy nem tudom, minek nevezzem, lenne az a tényező, amely eloszlathatná azt az aggályt, amiről Székely János beszélt, nevezetesen, hogy nehezen képzelhető el ennek a két kultúrának a kiegyezése, megegyezése.

Ennek a sztálini örökségnek a megléte nem jelenti azt, hogy speciel ebben a kérdésben ne lett volna igaza Sztálinnak. Ennek a két népnek itt Erdélyben nem kell egymást gyűlölve, gyilkolva élnie, hanem békében és nyugalomban, kölcsönösen segítve egymást. Persze az is igaz, hogy Sztálinnak az volt a fontos, hogy a szomszédságában ne legyen rendetlenség, pontosabban: mind a magyarokat, mind a románokat a markában tartsa. Viszont ettől függetlenül

most a román–magyar barátság eszméjét mint sztálinista ígét elutasítani a leggyermetegebb gondolat volna.

– Sokszor a parasztságot példaképpül állították és állítják ma is az emberek elé, mint minden körülmények között helyben maradót. Ebben persze sok igazság van, ám az is az igazsághoz tartozik, hogy őt mindenekelőtt földtulajdona, ingatlana köti ahhoz a helyhez, ami történetesen szülőhelye.

Az értelmiséggel viszont más a helyzet. Ő, ha marad – tudatosan teszi. Így hát a helytállás és a helyben maradás csak részlegesen fedi egymást. Vajon mi most a legfontosabb az erdélyi magyarságnak: élni a neki adatott földön, meglakni azt a helyet, hogy a sors csapásai alatt amúgy is összezsugorodott Magyarország, illetve a magyarlakta történelmi területek ne zsugorodjanak még összebb? Mert minden eltávozással nemcsak egy embert, hanem egy talpalatnyi földet is veszítenénk? Vagy más itt a fontos, lényeges, meghatározó?

– Itt sok mindenről van szó. Én ebben a kérdésben mindenkinek javasolom az óvatos és megfontolt fogalmazást. Én magamról sem állíthatom, hogy nem adódik olyan helyzet, amikor azt mondom: én nem bírom tovább. Az Auschwitzot megélt emberek mesélik, hogy a gázkamrában egymás tetejére másztak fel a halálra szántak, hogy még éljenek egy pár percet, hisz a nehéz gáz alul ölt, felül azonban még volt oxigén. Mindenkiben megvan az állati ösztön, hogy a pusztá megmaradásáért mindent elkövessen. Ha ezt az állati származásunkból magunkkal hozott ösztönt levetkeznénk, elpusztulnánk, mert a védekező reflexeinket veszítenénk el, amelyek a természettel való konfliktusainkban megőriznek, megvédenek.

Így vagyunk az eltávozással is. Én senkit sem vádolok, azért hogyha innen elment, mindenki maga tudja, miért veszi kézbe a vándorbotot, de azoknak a közéleti embereknek, akiknek a gallérjára az erdélyi magyarság varrta rá a rangjelzéseket, akik itt váltak azokká, nekik rendkívül nagy a felelősségük. Én nem akarok bírójuk lenni. Az ittmaradás és a megmaradás attól függ, hogy a földműves, az ipari munkás, az értelmiség számára milyen távlatok ígérkeznek a jövőt illetően.

A két világháború között a kisebbségi gondolkodásnak két változata volt. Az egyik nemzetállamban gondolkodott, és azt mondta: itt egy hatalmi helyzetből következő határmegállapodás történt, amit egy esetleges határrevízióval meg lehet változtatni, és egy más nemzetállam konstellációjában ugyanott folytatni, ahol abbamaradt.

Volt azonban egy másik elképzelés is. Ebben az utópiában nem a nemzeti konfliktusok voltak a meghatározói a fejlődésnek, hanem az osztálykonfliktusok. Eszerint ha győz a proletariátus, a nemzeti, nemzetiségi kérdés alárendeltté válik. Minden gond automatikusan megoldódik, nem kell külön nemzetiségi kérdéssel bíbelődni. A fontos az, hogy győzzön a szocializmus, és minden probléma kiküszöbölődik.

Mind a két elmélet vagy gondolkodási variáns a múlté. Szükség van valami másra, amely mintegy biztosítja, hogy az emberek igenis továbbra is itt ezen a földön éljenek, ne menjenek el. Mert tudomásul kell venni, hogy nincs vége az exodusnak, az emberek készülődnek, mennek. De kétmillió ember nem mehet el. Magyarországnak pillanatnyilag lehet szívó hatása, mert rosszak a demográfiai viszonyai. Nem akarok itt annak a boncolgatásába kezdeni, hogy miért rosszak. A statisztikai adatok szerint ma Magyarország népessége évenként egy városnyi lélekkel csökken. Ez nyilván szívó hatással van, különösen a szakképzett rétegekre. Természetesen Magyarország nem a lumpeneket kívánja magába szívni, bár a lumpenek indulnak meg a legkönnyebben. Nemzetiségre való tekintet nélkül. És a keletről érkező lumpenáradat nagy gondja lesz Nyugat-Európának is.

Es itt adódik az értelmiség feladata. No nem azzal, hogy prédikál. A retorika nem segít. Ki kell dolgozni az említetteken kívül egy harmadik lehetőséget, amely túlmutat a hagyományos nemzeti állam keretein. Mert nyilvánvalóan soha nem lesz olyan Magyarország, amelynek határain belül él majd minden magyar. És ugyanolyan naivítás olyan Romániáról ábrándozni, ahol csak románok élnek. Viszont el lehet képzelni egy olyan politikai szerveződést, ahol a román és a magyar is egyformán jól érzi magát, nem veszélyeztetik egymás egzisztenciáját, sem gyermekeik jövőjét.

Itt állunk az európai integrálódás küszöbén, de ezek a folyamatok nem lesznek gyors iramúak. Naivítás volt azt hinni 1990 januárjában, hogy itt egyik percről a másikra minden rendeződik. Azok a magok, amelyeket Ceausescu ekéje nyomán szórtak a földre, még kibújnak, és meghozzák a maguk konkolytermését. Amint láttuk, nagyon nehéz, göröngyös az út. Sok visszaeséssel kell számolni. Nagyon sok függ attól, hogyan rendeződik a kelet-európai térség jövője, lesz-e békés változás a mai szovjet területen is, s adódik-e egy olyan megoldási lehetőség, amely az európai egyensúlyt megtartva, pontosabban szólva: az igazi egyensúlyt megteremtve, a világháború veszélyét eltávoztatva, fokozatosan mérsékeli, majd eltünteti az európai térségek közötti szintkülönbséget.

– Visszatérve saját gondjainkhoz: nyílt titok, Ceausescuék mindent elkövettek azért, hogy a magyarságtól mielőbb megszabaduljanak. Szerencsére az olvasztókemencék a világon mindenütt csekély hatásfokkal működtek. Ennek a beolvasztási törekvésnek egyik – be nem vallott – fontos célpontja volt az erdélyi magyarság intézményrendszerének a tönkretétele. A több évtizedes módszeres pusztítás eredményeként az erdélyi magyarság ma saját intézmények, érdekvédelmi szervezetek nélkül védtelenül, kiszolgáltatva áll a többségi hatalommal szemben, amely nem éppen atyafiságos érzelmekkel viseltetik iránta.

Jóllehet intézményrendszerünk a romokban hever, úgy látszik, vannak követhető folyamatai, amelyek nyomán haladni lehet, kiépíteni a mai idők követelményei szerinti intézményrendszert.

– Ez valóban leépült. Én erről még a diktatúra idején egy hosszabb interjúban elmondtam a véleményemet, amelynek egy része a *Korunk* 1990. évi 2. számában, illetőleg a *Magyar Tudomány* 5. számában meg is jelent. Ígérük, hogy az egész szöveg valamilyen formában megjelenik.*

Mondandóm lényege az volt, hogy az erdélyi magyarság, a román nemzeti állam keretében elhelyezkedve, teljes intézményrendszert hozott magával. Voltak állami intézmények, amelyek a mi számunkra elvesztek. A nép maga pótolta azokat, hatalmas áldozatokat hozva megpróbálta újrateremteni. Ezeket is elvették, mégpedig a szocializmus nevében. Ezekből tulajdonképpen román állami, ennek következtében román nemzeti intézményeket hoztak létre. Amikor államosították a magyar római katolikus Batthyáneumot, az elvesztette magyar és római katolikus jellegét, és román nemzeti intézmény lett. Ugyanez volt a helyzet a református Teleki Tékával: abból is román nemzeti intézmény lett. Hasonló a helyzet az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel és gyűjteményeivel, és így tovább.

Itt most minden attól függ, hogy az új román alkotmány milyen tulajdonviszonyokat ismer el, és hogy tesz jóvá korábbi igazságtalanságokat. Egyelőre nagyon nagy homály uralkodik ezen a területen. Az a kérdés, hogy az etatizmusból mit akar megőrizni. Sok jel arra mutat, hogy nagyon sokat. Különösen ami a magyar intézményeket illeti.

Volt olyan képviselő még a választások előtti törvényhozó testületben, aki azt mondta, nagyon meg kell gondolni, hogy a görög katolikusoknak milyen jogokat adnak, és milyen vagyonokat adnak vissza, hiszen ez precedens lehet. Mert a magyarok is vissza fogják kérni elvett javaikat.

Hát persze, hogy vissza fogják kérni. Hiszen természetes, hogy amit erre a célra évszázadokon keresztül a magyarság önmaga szolgálatára alapítványként, intézményként létrehozott iskolákban, egyesületekben, egyházakban, azokat a maga kezelésébe akarja venni. Ezek használatából nem kívánja kizárni a románságot sem, de azoknak a tulajdon- és felügyeleti jogát vissza akarja szerezni. És a maga irányította nevelési intézményekben óhajtja a maga gyermekeit nevelni.

Itt nagyon nagy építőmunkára lesz szükség. Ebben igen komoly feladat hárul ránk, idősebbekre, akik még tudjuk, hogy mi hogy volt a miénk. Mert az újszülötteknek minden új. A veszteséglistát nekünk kell összeállítanunk.

– *Miért olyan fontos, hogy az állami iskolák mellett (szemben, fölött) a felekezeti iskolákat újra működtessük?*

* Megjelent Páll Árpád: *Harangszó a mélyből* (Beszélgetések romániai magyar értelmiségiekkel). Magvető Könyvkiadó, Budapest 1991. c. kötetében. (Szerk. megjegyzése)

– Először is nem fölött és nem szemben, hanem ezek mellett. Ezeknek feltétlenül közösségi érdekeket kell szolgálniuk úgy, hogy az egyént, a tanuló egyéniségét feltétlenül respektálják. Úgy kell koncentrálniuk a maguk sajátos feladataira, hogy a múltban már kipróbált oktatási-nevelési formákat, közösségi kereteket és eszmei tartalmakat kell életre kelteniök. A kollégiumi nevelés kitűnő eredményeket ért el, mert keretük *valódi* közösség volt. Mit jelentettek ezek a közösségek? A tanároknak és a diákoknak az együttléte, kicsiknek és nagyoknak egyaránt! Ezek valójában kis reszpublikák voltak. Mindegyik saját alkotmánnyal, törvényekkel.

Szerettem volna ezeket a törvényeket a Téka sorozatban kiadni gyűjteményben. Pazar emlékei a demokráciának. Mert nekünk a demokráciát elsősorban helyi vonatkozásaiban kell megteremtünk. Ehhez pedig fel kell támasztanunk mindazokat az intézményes kereteket, ahol a demokráciát élték. A magyar demokrácia hagyományait fel kell fedeznünk!

Élték eleink a demokráciát faluközösségekben is. Tessék megnézni a székely falutörvényeket Imreh István kiadásában. Tessék megnézni a régi egyházközösségeknek, a komunitásoknak a katolikus, református, unitárius egyházközösségeknek, a presbiteriumoknak az életét. Tessék megnézni ezeknek az iskoláknak a törvényeit, ahol pontosan szabályozva voltak nemcsak a köteleességek, hanem a jogok is. A kisgyermekeknek, a bekerülő gyermekeknek a jogai a nagy diákokkal vagy éppen a tanárokkal szemben. Ezeknek a kis közösségeknek, ezeknek a kis autonómiáknak megvolt a maguk fontossága, szerepe.

Íme, megint egy szó, autonómia, amit ha kiejtünk, menten arra gondolnak, azért mondjuk, mert a magyarok el akarnak szakadni Romániától. Nem. Itt csak arról van szó, hogy demokrácia nem létezik a kisközösségek demokráciája nélkül. És az ifjúságnevelés tekintetében éppen ezek a felekezeti iskolák biztosíthatják a demokráciát. Föltámasztva hagyományait, a legmodernebb nevelési elveknek és gyakorlatoknak a bevezetésével demokráciát tudnak teremteni. És ez az, ami talán a legfontosabb az ifjúság nevelésében. Mert az elmúlt évtizedeknek alkalmasint az a legbűnösebb hagyatéka, hogy leszoktatták az ifjúságot a demokráciáról. Ezért nem az állami iskolákkal szemben és ellenében, hanem mellettük.

– Így hát a jövő egyetlen útja a demokrácia. Természetesen nemcsak nekünk, de vajon ez a történelmi lehetőség megadatik majd az erdélyi magyarságnak is?

– Nyilvánvaló, hogy az erdélyi magyarság itt egy olyan térségben él, amelynek nagypolitikai összefüggéseitől nem lehet eltekinteni. Az, hogy ebben a térségben például kié lesz a vezénylő szó, hogy a Jalta vagy a Málta utáni helyzet a nagyhatalmi érdekszféra tekintetében milyen változást hoz, azt mi ma nem tudhatjuk. Lehet, hogy a fölbomló Varsói Szerződésnek a volt tagjai más-más térben helyezkednek el, az egyes országok között eltolódások

mutatkoznak majd. Más irányt vesz Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, esetleg Horvátország, Szlovénia fejlődése. Lehet, hogy Románia és Bulgária inkább Oroszországhoz fog igazodni.

Ezek mind-mind olyan lehetőségek, amelyekkel számolni kell, amelyeket okosan végig kell gondolni hisztéria, szovjetellenesség és duhaj kommunistaellenesség nélkül.

Okosan és bölcsen kell mérlegelni azt, hogy ebben a térségben a politikai erők hogyan működnek. És ezeknek az elképzeléseknek és ismereteknek az alapján kell a magunk dolgait mérlegelni és irányítani.

A történelem mindig alternatívákban mozog, nincs egy eleve elrendelt történelmi fejlődés. A véletlen is eléggé belejátszik a dolgokba. Tehát nagyon fontos, hogy tudatosan politizáljunk. Kis partikuláris meggondolásokon túljutva, a nemzeti és egyetemes történelmi érdekeknek az egyeztetését kell úgy elvégezni, hogy közben odafigyeljünk a másik félre is. Arra például, hogy csak úgy kerülhetünk jobb helyzetbe, hogyha velünk együtt a románok is jobb helyzetbe kerülnek. Én nem hiszek abban a felfogásban, amely szerint az elkövetkezőkben az egyiknek nagyon jó lesz, a másiknak pedig nagyon rossz. A tapasztalat azt mutatja, hogy egyformán szokott rossz vagy jó lenni az egyiknek is, a másiknak is, csak erre későn jövünk rá.

– *Milyen most az erdélyi magyarság helyzettudata? És a jövőszemlélete?*

– Ez utóbbit nagyon nehezen tudnám leírni.

Ma az erdélyi magyarság a teljes elbizonytalanodás, a kiábrándultság, az elfásultság állapotában van. Van egy csodavárási komplexusa is. Arról van szó, hogy a január eleji reményeiben megcsalatkozott. Ezek a remények, mint mondtam, lényegében indokolatlanok, megalapozatlanok voltak. Ezért tart tovább az exodus, amit aztán megideologizálnak. Eszerint nemcsak a mi helyzetünk rossz, még rosszabbak a gyermekeink kilátásai. Ez rányomja a bélyegét az egész közhangulatra. Emellett ott van az országos bizonytalanság, a tulajdonviszonyok rendezetlensége, a termelésben beállott anarchia, a jövedelmek bizonytalansága, a pénz vásárlóerejének a zuhanása, az áruhiány, szóval egy sor olyan köznapi tényező, amely nemcsak az erdélyi magyarnak, hanem az erdélyi románnak is meglehetősen bizonytalanná teszi az életét. A mi esetünkben: ez megtévezve még külön az erdélyi magyar gondokkal.

– *Elfásultságot, kiábrándultságot említett. Ez itt-ott az értelmiség körében is észlelhető. Hogyan lehetne őt ráébreszteni arra, hogy neki mindenekelőtt hivatása van, és csak azután helyzete: jobb vagy rosszabb anyagi egzisztenciája?*

– Mondtam már, hogy nem hiszek a prédikációk csodatevő erejében. Jó lenne viszont, ha az erdélyi értelmiség pontosabban tudná, mi a feladata, milyen erkölcsi kötelezettségei vannak. Csak a cselekvés ereje hathat rájuk oly mértékben, hogy mégiscsak a maradást választják. Másrészt egyre világosabbá válik, hogy nem olyan könnyű új egzisztenciát teremteni az új

helyeken. Ez is olyan dolog, amely egyre inkább befolyásolja a további döntéseket.

Én nemcsak a prédikációk csodatevő erejében nem hiszek, nem hiszek az adminisztratív intézkedésekben sem. Csak a körvonalazódó új gazdasági és társadalmi életfeltételek nyomán állhat be új tudati állapot, amihez igazodni fog a mi új értelmiségünk. Létünk az ország, és tegyük hozzá: a világ helyzetének a függvénye.

– Benkő Samu azok közé a kevesek közé tartozik, akik a Ceaușescu-diktatúra utolsó éveiben elhallgattak. Hallgattak. Nem közölt romániai magyar lapokban, nem szerepelt nyilvánosság előtt. Mi készítette erre a döntésre?

– A diktatúra nagyon régóta tart, és ennek a diktatúrának az idején én bőségesen írtam és publikáltam is. Hanem itt – mint jelezte – nyilván a diktatúra utolsó szakaszáról van szó, a legutolsó négy-öt esztendőről. Meg kell mondanom, hogy hallgatásom nemcsak rajtam múlt, hanem a diktatúrán is. Amikor a nevemet meglátták bizonyos szervek könyvkiadási és folyóirattervekben, ők maguk húzták ki. Nekem ők nagyon megkönnyítették ezt a most hősiesnek aposztrofálható magatartásomat azzal, hogy egyáltalán nem tartottak igényt a munkámra. Számukra én rossz szerző voltam. Olyan, akitől távol tartották magukat a masse mediák is. Ugyanakkor volt néhány olyan intézkedése a Ceaușescu-féle művelődési politikának, amivel az én felfogásom nem volt összeegyeztethető. Nem voltam hajlandó megtagadni a magyar helyneveket. Nem vállaltam, hogy a magyar szövegbe a magyar helyneveket román nyelven írom. Ez már önmagában jelentős ok volt.

Más ok: egyre erősebben éreztem azt, hogy az anyanyelvünkön kiejtett szó a pártállam propagandagépezetének az eszközévé válik, tehát – bármilyen formában lett légyen is – a megnyilatkozás cinikus együttműködést jelent. Íme egy jellemző eset. Még a földrengés előtt történt, hogy a Külügyminisztérium kiadott egy lapot *Romániai Magyar Szó* címmel. Egyetlen száma jelent meg. A román diplomáciának volt rá szüksége akkor, amikor Ceaușescu Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban járt. A nyugati magyar emigráció megnyugtatóására egy lapot adtak ki azért, hogy demonstrálják az erdélyi magyar kultúrának eleven mivoltát, és azt, hogy az állam támogatja. Dankanits Ádám mesélte el nekem, akit bevontak a szerkesztésbe, hogy amikor egy külügyminisztériumi főtisztviselőhöz bevitték a tervezetet arról, hogyan képzelik el a lapot, rettenetesen összeszidta őket, mert az első lapra tették az akkori Államtanács magyarnak született alelnökének a képét és a tudományos munkásságáról szóló beszámolót. Rájuk förmedt, hogy ez egy súlytalan ember. Kós Károlyt kell ide tenni! A második lapra pedig Szabó T. Attilát, akiről pedig pontosan tudták, hogy mennyi gáncsot vetettek eléje.

Ez nem tájékoztalan, hanem nagyon pontosan mérlegelhető politika volt. A szekuritáre nagyon művelt emberek intézménye volt. Ott jó emberismerők dolgoztak, az egész értelmiségi teljesítményt felmérő specialisták. Tudták, hogy mikor milyen madzagot kell meghúzni, hol kell valakit szerepeltetni, és mikor kell leseperni az életművét. Abban a korszakban, amikor Kós Károly nevét – akit én emberileg is nagyon szerettem és közel álltam hozzá – nem volt szabad leírni, akkor én beszünttettem a nyilvánosság előtti szereplésemet. De ebben nehogy valaki valamilyen hősi magatartást lásson. Nem volt ez hősiesség. Én ezt egyáltalán nem tartom erkölcsösebbnek, mint azokat az embereket, akik publikáltak.

Van erre is egy példázat. Én nem vagyok hajlandó kollaboránsnak minősíteni és gyalázni azt a tanító nénit, aki azzal az abécéskönyvvel tanította a gyermekeinket és unokáinkat a betűvetésre, amelynek az első lapján ott volt a Ceaușescu képe a pártot dicsőítő versikével. Mégpedig azért nem, mert ezekkel a nem éppen magas színvonalú szövegekkel tanította meg a gyermekeket olyan fontos készségekre, technékre, amelyek nélkül nincs XX. századi élet. Hősök voltak ezek a tanító nének, nem kollaboránsok!

Akiket én elítélek, azok együtt lihegtek a rendszerrel. Ők azok, akik mindig túlteljesítették a normákat, de ez már egészen más lapra tartozik, mert már megint lihegnek...

(Csak a múltunkkal vagyunk egész: Valóság, 1991/10.)

Kolozsvár, 1991. május.

SZELLEMI ÖNÉLETRAJZUNKRÓL

– *Manapság ismét sok szó esik – különösen a magyar–román együttélés vonatkozásában – a humanizmusról. A hetvenes években megjelent méltán népszerű könyvedben (A humanizmus viszontagságai) elméleti igénnyel és a rád jellemző alapossgággal fejtetted ki nézeteidet erről az alapvető erkölcsi emberi értékről. Az évek múltával azonban egyre fontosabb helyet kapott etikai vétetésű írásaidban a „kisebbségi humanizmus” gondolata. Bizonyára nem véletlenül...*

– A „kisebbségi humanizmus” viszontagságai bizony nemegyszer tragikus jelleget öltöttek. Ezekkel azután nem csupán szerzőként, hanem – a belőlük adódó megpróbáltatások révén – szenvedő alanyként kellett szembesülnöm. Egyébként, említett könyvem magyar nyelvű változata egy előbb románul megjelent munkának, amelynek címe *A prométheuszi eszmény* (1970). Oldalain a tudomány s az értelem jegyében fellépő, új értelmű humanizmust szorgalmaztam, s az embert legfelső értékének tekintő irányzatok közötti párbeszédet sürgettem.

A magyar változat címe már gyarapodó kételyeimet, sokasodó kritikai fenntartásaimat jelezte, s ezek a társadalmi perspektívákra is vonatkoztak. Tartalmilag azonban még nem tudtam a szükséges fordulat megvalósítani. Ezt csak *Az ezredforduló kihívása* című könyvemben (1986) közelítettem meg. Szemléletváltást fejezett ki viszont, hogy új fejezetet iktattam be, s ebben a „kisebbségi humánomot” elemeztem.

– *Mi indokolta, mi tette ezt időszerűvé, hisz a két világháború közt Kós Károly, Makkai Sándor, Kacsó Sándor és mások a transzilvanizmus eszmekörébe ágyazva kifejtették a kisebbségi etika akkori lényegi összefüggéseit?*

– A váltás kettős vonatkozású. Egyrészt a humanizmus általános értelmezését a kelet-európai térség, illetve Erdély dimenzióira terjesztettem ki, másrészt a két világháború közötti kisebbségi eszmevilágot – régebbi szűkkeblű megítélésekkel szakítva – árnyaltabban és több empátiával értékeltem. Rá kellett ugyanis döbbernem arra, hogy a nemzetiségi státus nem küszöbölte ki a kisebbségi helyzettel összefüggő, mind súlyosbodó hátrányokat, hisz napról napra egyre erősebben jelentkezett a román nacionalista politika, amely új és új, illetve régről ismert diszkriminációs intézkedéseket hozott...

– Humánumról, etikáról beszélve, kénytelen vagyok ismét felidézni egykori egyetemi előadásaidat. Emlékszem, etika kurzuson nem győztél eléggé hangsúlyozni, belénk sulykolni az igazság/igazságosság melletti okos kiállás, identitásunk megőrzésének és a közösség vállalásának a fontosságát: emberi, értelmiségi habitusunk kialakításában. Különösen a felelősségről beszéltél nekünk sokat, a felelősség áthárításának századvégi mechanizmusait taglaltad élményszerűen, nagy hozzáértéssel. Engem különösen megragadott az a gondolat, hogy voltaképp nincs mód kibújni a felelősség alól, mert a hallgatás, elhallgatás, a lapulás sem üdvöztető, hisz – Babitscsal szólva – „vétkesek közt cinkos aki néma”.

– Hosszú időn át inkább fölényesen és – tegyem hozzá – felületesen kezeltem azokat az irányzatokat, amelyek az erkölcsi tökéletesedéstől, valamint morális megújulástól várták a társadalmi viszonyok jobbulását. Bíztam abban, hogy a termelési-társadalmi viszonyok átalakítása életre hívja majd azt az „új embert”, akinek arculatát a szolidaritás, a becsületesség, az igazságosság, általában a humánus jellemzi. A dogmatikus szendergésből való ébredés során, a sztálinizmus szörnyű bűnei kiváltotta erkölcsi felháborodásom tudatosította bennem, hogy a marxizmus – többek között – az erkölcsstannal is adósunk maradt. Ezt a felismerést aztán a Lukács-iskola nyomatékos etikai érdeklődése serkentő tényezővé alakította át. Magam is az erkölcsi problematika felé fordultam. Sokat foglalkoztatott és foglalkoztat a felelősség, a szabadság morális vetülete, és mindezekről a gondokról, törekvésekről már *A filozófia műhelyében* című interjúkötetemben (1978) található szövegem is beszámol. Most csak azt szeretném – visszapillantva – hangsúlyozni, hogy az etikával való intenzívebb foglalkozásomat (ebbe több éven át előadott egyetemi kurzusom is beletartozik) ugyanaz a dogmatikusellenesség fűtötte, mint amely a nemzetiségtudományi kezdeményezésemet is áthatotta...

– Én változatlanul hiszem, hogy a kultúrának, a művelődésnek erkölcsnemesítő jellege (is) van, és hogy minél műveltebb egy társadalom, annál nagyobb az esélye annak, hogy az emberek társadalmi-közösségi életük megszervezésében nagyobb figyelmet szentelnek arra, hogy tiszteletben tartsák egymás méltóságát.

– Életérzésemet ma felette negatívan befolyásolja, hogy körkörösén egy mély erkölcsi válságtól megromlott környezetben vagyok kénytelen létezni. A sztálinizmus, s annak egyik legocsmányabb változata, a Ceaușescu-féle zsarnokság legnagyobb bűnei közé tartozik az a morális fertő, amelyet maga mögött hagyott. Ez a diktatúra a megalkuvás, a szolgálékúság, a nyereszkesedés, a korrupció, a végletes gyávaság és önzés visszataszító tenyészeté volt. Amíg szinte az egész társadalom szembefordult vele, jellemromboló hatása nem volt olyan mértékben érzékelhető, mint bukása után, amikor a nagy szolidaritás felbomlott. Helyét a bosszú, kölcsönös

gyűlölködés, a fojtogató bizalmatlanság, a farkasindulatok tobzódása foglalta el. Baljós ördögi kör alakult ki. Az általános erkölcsi válság nagymértékben akadályozza a gazdasági talpraállást, mérgezi a légkört, feszültséget halmaz fel a különböző rétegek, csoportok, etnikumok viszonyában, s ez az egész komplexum tovább mélyíti az említett krízist. Rettenetesen nehéz, szinte lehetetlen is ebből a circulus vitiosusból kitörni, de abban biztos vagyok, hogy valamilyen erkölcsi fordulat nélkül az ország, sőt az egész régió katasztrófa felé tart. Ebben a fenyegető perspektívában az egyházakra kivételes szerep vár.

– *Vagyis mindenekelőtt önmagunkkal kéne megküzdeni, erkölcsileg megtisztulni? Új értékrend kialakításának szükségét érzem, melyben – egyebek közt – a másik embernek előkelő hely biztosíthatnák. Kölcsönös tisztelet nélkül nemigen fog menni.*

– Az említett erkölcsi válság előzményei és következményei jelentős mértékben lelki természetűek. Az egyszerűsítő redukcionista értelmezések jórészt figyelmen kívül hagyták a lelki, a tömegeket mozgató érzelmi mozzanatokat. Megelégedtek a gazdasági determinizmus kínálta magyarázatokkal. Ezek nyilván nem kielégítőek. Képtelenek az embereket sarkalló indítékokat a maguk összetettségében megragadni. Innen az erkölcsstani megközelítésekkel összefonódó pszichológiai elemzések nélkülözhetetlensége. Már elég régen szükségét éreztem az ilyenfajta analíziseknek. Az első ösztönzést talán az antifasiszta népfront egykori sajtómenedzserétől, Willi Münzenberg-től kaptam, aki – részben szakítva a Komintern hivatalos téziseivel – a tömeglélektan segítségével vizsgálta a hitlerista propaganda óriási hatékonyságának a titkát. Akár hiszed, akár nem, amikor 1944 novemberében Pestről a buchenwaldi koncentrációs táborba deportáltak, indulás előtt a vagonban kiselőadást tartottam a pánik pszichológiájáról, hogy magamat és sorstársaimat legalább ettől az önpusztító veszélytől megóvjam.

– *Az erdélyi román–magyar viszony megromlását – hogy e térség más etnikai közösségei közötti elmérgesedett viszonyról most ne is beszéljünk – hogyan magyarázhatnánk meg?*

– Ha az elmélet síkjáról a gyakorlat rögzös, csapdákkal teli mezejére lépünk, kétségtelen számomra, hogy például a román–magyar viszony – fájdalom – most nem kifejezetten jó irányba mutató alakulását, a tömegszenvedélyek fellángolását, a makacs és hamis ellenségek mérgező hatását csak az etnopszichológiai, a nemzetkarakterológiai és az imagológiai kutatások eredményeinek a megvilágításában érthetnénk meg. Persze a megértés sohasem azonos az illető jelenség elfogadásával. Evidencia továbbá számomra, hogy a politikai döntésekben, az etnikumközi viszonyok jobbítását célzó stratégiák kialakításában súlyos hibákra vezethet, mint ahogy vezetett is, ha a másik fél lelkiállapotával nem számolunk eléggé, és toleranciájának

adott fokát nem vesszük – a realizmus jegyében – tekintetbe. A jó politizáláshoz megfelelő adag empátiára is szükség van.

– *Az 1989-es decemberi események után milyen változások észlelhetők az értelmiség társadalmi szerepében?*

– A forradalom első elfordulóján folytatva ezt a retrospektívát, számomra is nyilvánvaló, hogy régióink viszonylatában az értelmiség vezető pozíciókba került. Könyveimben többnyire sok fenntartással kommentáltam az értelmiség vezető szerepéről szóló felfogásokat. Egyrészt tudtam, hogy a hatalom tényleges birtokosai nem e rétegben keresendőek, másrészt – Platón óta – az államvezetőkké átműsült filozófusok utópiájában sem nagyon bíztam. Most azonban a pártállami rendszer, a nómenklatúrák eltűnésével több országban tényleg kiemelkedő írástudók kerültek az élre. Gondoljunk Vaclav Havelre, de Göncz Árpád példája is ugyanezt a tendenciát fejezi ki. Ilyeténképp nem tartom túlzásnak, ha egyes szerzők kifejezetten az értelmiség jelenlegi dominanciájáról értekeznek. Kétségbevonhatatlan, hogy az új politikai elit nagyobbrészt e kategóriából származik.

– *Az értelmiség dominanciáját, élre kerülését elkerülhetetlennek látod, vagy pusztá véletlennek érzed?*

– Ez a fejlemény szükségszerűen következik abból, hogy rendszerint az értelmiség fogalmazta meg a nép sérelmeit és aspirációit, s tehette ezt azért, mert főként tagjai voltak a szavak, szövegek és jelképek hatékony közvetítéséhez szükséges tapasztalatok és technikák birtokában. Többnyire ők rendelkeztek ama képességgel is, hogy mások helyzetével azonosulva, vágyaiknak és céljaiknak meggyőző módon hangot adjanak.

Persze nálunk is kérdés, hogy valójában milyen feladatokat lát majd el ez az elit? Magára veszi-e a „kapitalizmus (újra)építése élcsapatának” a hivatását? Mikor adja majd át a helyét egyrészt az új birtokos polgárságnak, középosztálynak, másrészt a profi politikusoknak? Kénytelen lesz-e, avagy önszántából alakítja át magát szakértelmiséggé? És végül: meddig lesznek hajlandók az alkotók idejüket és energiájukat szinte kizárólag gyűlésekre, szervezésre, politikai csatározásokra fordítani?

– *Lehet, hogy túl sokat kérek, de csak neked fogalmazhatok meg egy ilyen elméleti-szociológiai jellegű kérdést. Leírnád röviden a romániai magyarság (kisebbség) szellemi önéletrajzát a többségi románsággal való egymásmellettségben?*

– Igen nehéz volna ezt a „szellemi önéletrajzot” felvázolni. Gondoljuk csak meg, több mint hét évtizedes curriculum vitae-ről lenne szó. Vegyük számításba, hogy csak viszonylagos egységben megnyilvánuló szellemiségről lehetne beszámolni. A romániai magyarság – a közös nevezőt biztosító kisebbségi sors ellenére – belsőleg, több ismerv alapján is differenciálódó népcsoport volt, s az is maradt. Nyilván másképpen gondolkozik és érez például a Partiumban, a Székelyföldön vagy valamelyik szórványvidéken élő

ember. A szellemi portré egyébként is főként annak az értelmiségnek a nézeteiről, eszményeiről tudósíthat, amely – lyotardi kifejezéssel élve – a kisebbségi nemzetrészben vélte a szószólói funkciójához nélkülözhetetlen „egyetemes alanyt” megtalálni. Ez az eszmei-politikai képviselő viszont sosem volt, nem is lehetett homogén természetű.

Ezek előrebocsátásával emlékeztetnék arra, hogy a trianoni határokon kívül rekedt magyarság tudata 1918 után – túlzás nélkül – sokkolt állapotba került, hisz a főhatalom változása következtében anyanemzetétől elszakadt. A kisebbségi lét kényszerűségével szembesülve, sokáig nem tudta, nem is akarta a tényeket tudomásul venni. Traumatizáltan, megkésve, de sohasem végleges jelleggel tudott csak új helyzetébe belenyugodni. Hosszú időn át ábrándozott, a régi időköt idézte fel, s azok visszatérésében reménykedett.

A drámai módon megváltozott valóság tudomásulvételét, s egy új identitás keresését fejezte ki a transzilvanizmus megjelenése. Megfogalmazói természetesen értelmiségiek voltak (Kós Károly, Kuncz Aladár és társaik), akik nemcsak elfogadták a kisebbségi sorsot, hanem szellemi hivatássá, erkölcsi küldetessé igyekeztek átminősíteni. Az erdélyi gondolat s a tőle elválaszthatatlan humánus az itteni hagyományos toleranciára, három nép több évszázados együttélésére és művelődéseik termékenyítő kölcsönhatásaira hivatkozott. Az új önazonosságot e tényezőkből ötvözte egybe. Nyilvánvaló, hogy a vállalkozás sok tekintetben egy megszépített múlt mítoszából vagy álmokból táplálkozott. Jellemző, hogy a magyarságon kívül nemigen kapott visszhangot.

– Engedd meg, hogy közbevetőleg – a fentebbieket mintegy igazolandó – idézzek Kós Károly Erdélyéből: „...Ezer esztendő nagy idő még népek és kultúrák életében is, de ezer esztendő alatt Erdély földjén egyik nép és egyik kultúra sem tudta és nem is akarta a másikat a maga képére átformálni. Külső erők néha megpróbálták ezt nagy áldozattal, de kicsi eredménnyel és végső siker nélkül. Ellenben, a három együttélő kultúra tudattalanul állandó és soha egészen meg nem szűnő törekvése volt, hogy faji természetének megtartásával olyan közösségeket vegyen magára, melyek különvalóságai ellenére is típusosan erdélyivé tegyék. Más nép az erdélyi magyar, mint a magyarországi. Más a királyföldi szász, mint a németországi német, és más az erdélyi román, mint az ókirályságbeli, fizikumban is más, de mentalitásban éppen az. És ha megmaradt a román románnak, a szász németnek, és a magyar és székely magyarnak, egymástól való különbözőségük mellett jellemzi őket és minden kulturális megnyilatkozásukat az a közösség is, melyet a megmásíthatatlan és örök természeti adottságokon kívül a közös sors, az étellel való közös küzdelem közös formái determináltak. Ez a megnyilvánuló közösség éppen az a speciális erdélyi psziché, amit egyik erdélyi népnek Erdély határain kívül való nemzettestvére sem értett és érthetett meg soha.”

Hanem ez a kissé romantikus kép sajnos már jó ideje a múlté...

– A két világháború között kialakult kisebbségi tudat jórészt sérelmi tudat volt, de legjobb képviselői révén mindig a román demokratikus erőkkel való együttműködést kereste. Az együttélés etikáját gyöngyözte ki magából. Az is előfordult, hogy egyik legelhivatottabb ideológusa (Makkai Sándor) cserbenhagyta. A tragikum – színrelépésének pillanatától kezdve – kísérdőjévé szegődött, és gyakran megtörtént, hogy sokan elfordultak tőle, mert úgy érezték, a kisebbségi lét már nem emberhez méltó. 1940–1944 között csak a dél-erdélyi magyarságnak kellett kisebbségi tudattal élnie. Ezzel egyidejűleg az észak-erdélyi románság találta magát ismét a kisebbségi helyzettel járó megpróbáltatásoknak kiszolgáltatva. Ily módon a történelem különös tapasztalatcserét tett lehetővé, ám az események – sajnos – azt tanúsítják, hogy azok, akik egymást felváltva kisebbségekké váltak, keserű tapasztalataikból nem sokat tanultak.

Külön kell említenem a zsidóság tragédiáját, hisz hol a magyarsággal, hol a románsággal kellett a diszkriminációban, az elnyomásban osztoznia. A kettős kisebbség terhe aztán elviselhetetlenné vált, s a holocaust végül is pusztulásba sodorta a magyar anyanyelvéhez és kultúrájához többségében ragaszkodó népcsoportot.

A második világháború után – a nemzettudat négyéves intermezzójának lezárulásával – új távlatok és várakozások vonzásában, a romániai magyarság a nemzetiségi tudatban vélt új identitást igazoló fogalmi fogódzót találni. A teljes egyenjogúság megvalósítását, a nemzeti elnyomás megszüntetését, s a népek testvériségét hirdető új rend kezdetben ígéretesnek mutatkozott, de az iránta való bizalom – bizonyos idő elteltével – ismét illúzióknak bizonyult. A derűs perspektívák hatására úgy tűnt, a kisebbségi múlt és a hozzá tartozó eszmeiség végérvényesen a tegnapiaké lett. A transzilvanista örökség is méltánytalan verdiktumok áldozatává vált.

A román államszocializmus és a beolvasztó ármány kendőzetlen megnyilvánulása véget vetett az egyenjogú nemzetiségi léthez fűzött reményeknek. Az egyneműsítő önkényuralom szörnyű nyomása alatt a romániai magyarság több vonatkozásban is rendkívül hátrányos helyzetbe került. Léte veszélyeztetettebb volt, mint 1940 előtt. A művelődést fenntartó értelmiség egy része visszanyúlt az erdélyi gondolathoz, s a múlt többi, ugyancsak a túlélést elősegítő hagyományához. A népszolgálat, az önösszeszedés és a szociográfiai-szociológiai fogantatású önismeret hagyatéka feltámadt, hogy korszerűsített változatokban az elnemzetlenítéssel szembeni küzdelmet táplálja, újraalapozza. Elégtétel számomra, hogy ezt az új önrevíziót, s ezt a reneszánszt az elsők között támogathattam.

Bármilyen ösztönző volt is a belső önösszeszedés, a homogenizálás gőzhengerét nem lett volna képes megállítani. A szinte kilátástalannak mutakozó helyzetben a nemzethez való tartozás új megfogalmazást nyert evidenciája hatékony segítséget nyújtott. Az anyanemzet kormányzatai

részéről megnyilvánuló fokozódó figyelem, támogatás és felelősségvállalás, valamint az a felismerés, hogy a kisebbség, a nemzetiség a kultúr(nemzet) részét alkotja, a kettős, illetve a hármas kötődés tudatát erősítette. Ez azt jelenti, hogy 1. a romániai magyarság ragaszkodik önazonosságához; 2. meg akarja szilárdítani kapcsolatait az egyetemes magyarsággal; 3. e törekvésekkel szerves egységben, a román állam lojális polgáraként kívánja kivenni részét az egész ország közös problémáinak a megoldásából.

A forradalom után az egyneműsítés politikája lekerült a napirendről, ami természetesen nem azt jelenti, hogy az erre törő erők már nem működnek. A kisebbségi-nemzetiségi tudat válsága, amely a tömeges kivándorlásban is megnyilvánult és tetemes károkat okozott, ugyancsak nem szűnt meg. A tömegszenvetélyként, tömegmozgalomként is jelentkező román nacionalizmus, egyes magyar szélsőséges megnyilvánulások, a balkanizálódás során degradálódó helyzet, az újabb incidensek lappangó veszélye stb. állandó traumatizáltságot okoz.

A romániai magyarságnak körkörös anómiás közegben kibontakozó küzdelme – a demokratizálódás és az európai integrálódás távlatában – hatalmas alkotó energiákat is felszabadított. A közélet, a művelődés különböző területein fiatal tehetségek emelkedtek ki. Reményteljes kezdeményezések születtek, ígéretes önszervezkedés folyik, s így a sok gond és baj közepette, ezek ellenére – a jövő biztatónak mutatkozik.

(Szküllák és Kharübdiszek közt: Tiszatáj, 1992/4.)

Kolozsvár, 1991. november.

HONVÁGY A HAZÁBAN

– Történészek, politikusok körében, sőt a közvéleményben is él az a gondolat, vélekedés, hogy a románság igazában most éli nemzeté válásának azt a szakaszát, amit a magyarság és más közép-európai népek több mint száz évvel ezelőtt már megéltek, a vele járó érzelmi megnyilvánulásokkal és feszültségekkel.

– Igen ám, csak hogy a történelmi mozgásnak bizonyos ritmusa van, amin nem lehet önkényesen változtatni, erőszakot nem követhetünk el rajta, ezt egyértelműen bebizonyította a szocializmus csődje. Vannak objektív törvényszerűségek, amelyek a társadalom tagolódási folyamatában, belső szerkezetének a változásában kikerülhetetlenek.

Ahhoz, hogy egy nemzet éretté váljon, képes legyen önnön nemzeti mibenlétének a szemlélésére, ahhoz, hogy nemzeti tudatának esetleges problémáira reflektáljon, erős középosztályra, polgárságra van szüksége. A szerencsésebb nyugat-európai nemzetekkel szemben a kelet-európai népeknek egyszerre kell megküzdeniük a megkésett polgári fejlődéssel és saját nemzeti létük kiteljesítésének a problémáival.

Az egyes országok, térségek közt e vonatkozásban is különbségek vannak. Véleményem szerint Romániának nagy része, szinte kétharmada olyan régióhoz tartozik, ahol a középosztály még nem alakult ki, vagy még olyan színvonalra sem emelkedett (menntiség és minőség összefügg), mint Magyarország területén az Osztrák–Magyar Monarchia idején.

Ne feledjük, egyedül a középosztály képes arra, hogy virágzó piacgazdaságot hozzon létre, biztosítsa a tőkebefektetést, polgári foglalkozásokat töltsön be, illetve hogy vagyona révén a politika számára felszabaduljon. Nos, ez a felszabadultság teszi lehetővé, hogy profi módon viszonyuljon a társadalom különböző kérdéseihez, kevésbé legyen elfogult, kritikusan viszonyuljon önmagához is.

Hogy egy példával éljek. Ismeretes, hogy a kiegyezés korában kialakult magyar polgárság számbelileg és súlyban is kevesebbet nyomott, mint a parasztság, de mégiscsak létezett és hatott. Nos, ez a maradék magyar polgárság, melynek jó részét a szocializmus „sikeresen” kiirtotta, ez az újraéledő magyar polgárság még mindig képes arra, hogy saját történelmünket önkritikusan szemlélje.

Most már, persze, én is belátom: hiba saját nemzeti hogylétünk tragikus pontjait állandóan nagyítóval vizsgálni, folyton azon vívódni, hol nem

csináltuk jól a történelmünket. Mert a túloldalon egy olyan mentalitással állunk szemben, ahol viszont a pozitívumok számontartása uralkodott el a kritikai önrevízió nyilvánvaló rovására.

→ *Elegánsan fogalmazol...*

– Direkt megfogalmazásban: még nem vettem észre a mai román értelmiség ama törekvését, számomra igazán meggyőző vonulatát, amely arra irányulna, hogy megvizsgálja, melyik osztály milyen hibát követett el a román társadalom fejlődésében. Mit rontottak el és kik. Ha van ellentét, nagy nagy különbség a két nép között, akkor az az, hogy egymással szemben áll egy tragikumra hajló, önmagát ostromozó etnikum egy olyannal, amely felhőtlenül éli a maga nemzetté válásának a „felemelő” pillanatait, és egyáltalán nem hajlandó magába nézni tragikus mélyfúrással, a hamisságokat is felszínre hozó kritikus önszemlélettel.

– Az 1989-es decemberi események után olyan helyzet alakult ki, hogy tudniillik a romániai magyarság mást nem tesz/tehet, mint szüntelen védekezni a végenincs támadások, örökös vádaskodások, rágalmak ellen. Ahelyett, hogy egyenlő partnereként tárgyalhatna a másik féllel, energiájának jó részét kénytelen arra fecsérelni, hogy „bebizonyítsa” büntetlenségét. Egy kritikátlan önszemléletből kinövő önhiitt magatartás képviselőit szeretné rábírní józanabb belátásra. Ez alighanem történelmi patthelyzet. Van ebből kiút?

– Az a körülmény, hogy mi folyton a jó szándékunkat és a jóhiszeműségünket próbáljuk meggyőződen közölni velük, nemcsak a mi mentalitásunknak a jellemzője, hanem sajátos helyzetünkben rákényszerülünk erre. Olyan objektív helyzetek, események, konfliktusok követik egymást, amelyek ily módon szorítanak sarokba bennünket. Hogyha egy közösség, népesség, vagy annak a képviselete harcol a jogaiért, és a küzdelem során el akarja kerülni az erőszakot, kénytelen ezt az alapállást érvényesíteni, mert ezenkívül csak egy másik „megoldás” kínálkozik, ez pedig távol áll a mi szándékainktól.

– Az erőszakra gondolsz?

– Igen. A szép szó, a meggyőzés eszközeivel, a megbékélés gesztusaival próbálkozik az ember, ami a nem politizáló, de a politikusoknak szurkoló magyaroknak olybá tűnhet, hogy ez az állandó defenzíva méltatlan hozzánk. Ez az, ami igazában mit sem változtat a helyzetünkön, csak a többségnek segít abban, hogy továbbra is fenntartsa jogfosztottságunkat, sanyarú kisebbségi helyzetünket.

Számtalanszor igyekeztünk megmagyarázni, hogy a önkormányzat nem jelent feltétlenül kiszakadást az állam keretéből, s hogy a helyi önkormányzat az összes polgári társadalmakban a legtermészetesebb módja a települések öngazgatásának. Így válhatnánk virágzó gazdasági, társadalmi, kulturális közösségekké. Viszont ezt valamiféle agresszív cselekedetnek tüntetik fel.

A kérdésbeli defenzív magatartásra kérdéssel válaszolnék. Milyen más alternatíva létezik: lőjünk, mint a baszkok vagy az írek?

– *Nyilván ez nem megoldás...*

– A kisebbségi jogi, önvédelmi küzdelemnek különböző módosatai vannak. Én úgy érzem, nem méltó más eszközökhöz folyamodni. Az erőszak csak erőszakot szülhet. A lehető legtürelmesebben kell ezt a politikai küzdelmet végigvinni tehát. Hiszen ha jól meggondoljuk, egész népeket tekinthetünk kisebbségeknek az emberiség hatalmas tömegében. A fehér ember máris kisebbségben van a földön, hisz kevesebben vagyunk, mint a nem fehérek. A többség–kisebbség szembeállítás mindaddig fenn fog maradni, amíg a demokráciát ebben az elhibázott értelemben használjuk, és nem pluralizmusban gondolkozunk. Ez az ellentétpár csak akkor fog feloldódni, hogyha a sokszínűséget, a különbözőséget eredendő, emberi természetünkhöz tartozó adottságnak fogjuk fel, függetlenül attól, hogy ezt a szint harminc, a másikat pedig százezer ember képviseli. Ez olyan része az emberi minőségnek, amit kutya kötelességünk egymásban tisztelni.

– *Hetven év után először igazán most nyílt lehetőség arra, hogy politikai eszközökkel küzdjünk alapvető emberi jogainkért. Kérdés viszont: lesznek-e felkészült „bajnokok” a magunk igazát kivívandó? Mert most a romániai magyarság képviselőinek nagy többsége jóakaró, önfeláldozó, közösségért minden tőlük telhetőt megtevő nagyszerű értelmiségi. De nem politikus. A profi politikus, mondhatni, mindig is hiánycikk volt Erdélyben. Ebben az új helyzetben az aktív politizálást felvállaló nem szakmabelinek kell szembenéznie egy nálánál nem biztos, hogy felkészültebb, de a magyarság lelkiületétől teljesen idegen, bizantin magatartású többségi politikusgárdával. Fog ez menni?*

– Ezt a minősítést föl lehet fogni a színeről és a fonákjáról is. Szerintem természetes, hogy politikusaink egyelőre nem profik, mert ugyan mikor nevelődtek volna ki nekünk profi politikusaink? Ezekre a feladatokra valahol fel kellett volna készülni, ám a diktatúra erre semmi esélyt nem adott.

Természetesen jobb lenne, ha nem humán értelmiségiek, írók, szerkesztők, egyetemi tanárok... politizálnának, hanem többségükben jogászok, közigazdászok és technokraták. Ők sem lennének igazán profi politikusok, de legalább a politológia fogalomköréhez szorosabban kapcsolódó szakmákból kerülnének ki a képviselőink. Szerencsésebb lenne egy menedzsertípusú profi politikusgárda, akik legalább ezekben a szakmákban felkészültek. Arra viszont nincs semmiféle garancia, hogy ezek az emberek erkölcsi tekintetben feddhetetlenek lennének, a magyarság érdekeit hitelesebben képviselnék, mint a két világháború között tevékenykedő Jakabffy Elemér, Balogh Artúr és még sokan mások.

– *A Franciaországban élő magyar származású szociológus, d'Elhougne László úgy véli, hogy: »Az a nép, amely... újkori területszerzés által jut más*

állam korábbi területéhez és más nemzetiségi lakosokhoz, az a nép nagyon is érthető nyugtalansággal uralkodik a nemzetiségei felett, és azok sanyargatása, üldözése és elpusztítása árán igyekszik kisajátítani, bekebelezni az „idegen nemzetiség” által lakott területeket, mivel amíg azok ott élnek, a leigázónak folytonosan okkal kell félnie azok szembeszegülésétől, függetlenségi, kiválási törekvéseitől. (Tehát tisztában vannak azzal, hogy a nemzetiséget – akik nem bevándorlók, mert a „korábbi hazájukban” élnek – nem tudja megtörni, leigázni, ezért csak a területét akarja kisajátítani, bekebelezni, és így érthető félelemmel, gyanakvással kezeli a nemzetiség kapcsolatát az anyaországgal, azok történelmi, nemzeti hagyományaikhoz való ragaszkodását szeparatista, nacionalista törekvésként üldözi. Ma már kimondható: a nemzeti kisebbség a nemzet része. A magyar kisebbség a sors mostohagyermeké, hiszen idegen politikai erők kényük-kedvük szerint húzták meg az országhatárokat, így aztán hol a hazában élt, hol meg kívül rekedt, anélkül hogy egy tapodtat tett is volna. Ugyanakkor viszont nem tekinthetünk el attól a tényről, hogy testközelen él egy másik néppel. Az anyanemzethez is kötődik, meg a szomszéddal is kapcsolatai vannak. Kettős kötődésben él.» Ez a tény sok vihart kavart, különösen a politikai érdeklődésű értelmiségiek körében. Erdélyben is, másutt is. Te hogy ítéled meg a kettős kötődés elvét?

– Úgy érzem, most lehetőség nyílt arra, hogy a kettős kötődést a legjobb értelemben kiteljesítsük, kiteljesíthessük. Egy pillanatig sem tagadom, hogy Romániában élve emberi, szellemi fejlődésemben része volt a román kultúra értékeinek is. Ha elvonatkoztatok attól, hogy már gyermekkoromban ért hátrány azért, mert magyar vagyok – felnőttkoromban pedig még inkább –, a pusztán adottság, hogy egy másik nép szomszédságában élek, javamra válik: megszokom a másságot, ami nem „idegenség”. Nekem a román szomszédom nem „idegen”, hanem más, mint én. Ezzel a másik értékkel kommunikálni – emberi érték. Ő engem nyelvével, kultúrájával gazdagít, hisz benne a másságot ismertem meg. És ha jobban belegondolok, még azzal is, hogy időnként belém rúg, mert rádöbbsen az emberi esendőség különböző szinteket öltő változataira.

– Mi ez, kisebbségi „privilegium”? Mivel mást is tapasztal, a kisebbségi lelke, személyisége ipso facto gazdagabb a többségiénél?

– Hogyha az emberek egyébként természetesen viszonyulnak egymáshoz, a kisebbségi lét gazdagít. Azzal is, hogy türelmessé tesz. Hisz a román embert nem szabad, nem lehet gyűlölni azért, mert ő többségi. Én nem a román emberrel állok szemben, hanem bizonyos magatartásokkal és jelenségekkel, a hatalmi gépezetben intézményesülő mentalitásokkal. Ami történetesen románul testesül meg. De ezért a szomszédom nem hibás. Így tehát a kettős kötődés erkölcsi, szellemi tekintetben árnyalt, érzékeny és toleráns magatartásra tanít. Arra tanít, hogy megfelelően disztinkváljunk, hogy ne mondjuk azt: „román, de rendes ember”.

„Ez egyébként nagyon jellemző megnyilvánulás olyanok részéről, akik nem román közegben élnek, de történetesen megismernek egy román embert, és az előítélet működni kezd. Nem azt mondja: X.Y. rendes ember, hanem azt, hogy román, de rendes ember. Ez ellen tiltakozom.

– *Miközben ezeket az emelkedett szavakat hallgattam, az jutott eszembe, bizony elég régi keletű gondolatok ezek, hisz Szent István királyunk is hasonló eszméket hagyott az Intelmekben örökül, követendőként, fiára.*

– És hogy egy időben egészen közeli irodalmi példával hozakodjam elő, Kós Károly Erdélyében egyebek közt ezt írta: „Ezer esztendő alatt Erdély följén megtörténik az a gyönyörű csuda, hogy három nép és három kultúra éli életét úgy egymás mellett, illetve egymás között, hogy mindhárom megőrzi – mert megőrizheti – a maga különvaló egyéniségét, de amellet közös és minden környező idegen és rokon néptől és kultúrától elütő karaktert is vesz fel.”

Nos ez az, amivel ma Erdély – a hagyományos tolerancia – földjén nem dicsekedhetünk...

Bár engedhetnénk már meg magunknak, hogy azt mondhassuk (akárcsak Amerika), hogy azért olyan szép és gazdag ez az ország, mert annyiféle nép él benne. A hasonlat sántít ugyan, de nem érvénytelen.

– *Nekem úgy tűnik, mintha a szenvedés valamiféle erdélyi magyar sors volna, legalábbis az itteni embereknek nagyon kijutott belőle. A nagyok, a legnagyobbak esete valahogy erre enged következtetni. Hiszen Dávid Ferenc, a hitújító a dévai várbörtönben végezte, Apáczai, Misztótfalusi Kis Miklós, Mikes Kelemen, Kőrösi Csoma Sándor... az eszméiket fel nem fogó maradi túlerővel hadakozva mérhetetlenül sokat szenvedett, a két Bolyai szintúgy, a kortársak közül Sütő Andrásnak, Tőkés Lászlónak és másoknak ugyancsak kijutott a megpróbáltatásokból. Sorsukba egyaránt beleszótték a szisziüphoszi és a prométheuszi motívumot. Szisziüphoszként mindig újra kellett kezdeni azt, amit – nagy hittel és nem kisebb erőfeszítéssel építve – a hatalom, a maradiság képviselői dőlyfösen leromboltak, Prométheuszként pedig, amint Babits mondotta: még a sziklán is fényt szomjaztak. Hát nem fátumszerű ez?*

– Ezzel kapcsolatban két megjegyzésem van. Először is nagyon könnyen nevetségessé válhat az ember, ha így gondolkodik. Nem szükségképpen szenvedésről van itt szó. És nem is az a nagyobb baj, hogy a szekuritáté elvesz, nyomoznak, üldöznek, bevisznek és szörnyen bánnak az emberrel. A baj az, hogy a társadalom jobbik részének a szemében nevetségessé válik az ember. Mert bizony ilyesmi is előfordult. Magyar értelmiségiek, a legjobbak között voltak olyanok, akik azt mondták, hogy az, amit én csinállok, donkihotizmus, szélmalomharc, értelmetlen gyerekség. Eljutottam ahhoz a „bölcs” felismeréshez, hogy a nevetségességet is vállalni kell. A hiteles étellel vele jár, hogy az ember gyakran kockáztatja a nevetségessé válást. Abban a diktatórikus társadalomban, amely immár végképp a múlté, egyszerűen nem

lehetett eszményekkel azonosulni a nevetségesség kockázata nélkül, hisz az emberek átvették annak az abszurd világnak a törvényeit, és nem az abszurdítások megváltoztatására törekedtek, hanem abszurd módon kezdtek gondolkodni. És nem vették észre, hogy az a világ, az a mentalitás, amit rám kényszerítettek, nem normális, hogy tulajdonképpen az a természetes, ami szemükben nevetségessé tűnik. Azért nevetségesség, mert nem veszi tudomásul az abszurd világ törvényeit.

Igaz volt Konrád Györgynek, amikor azt mondta, hogy az értelmiségi magatartás egyik belső feltétele az, hogy érvénytelennek tekinti a világot és érvényesnek az erkölcsi normákat, amelyek – ez már szemléleti kérdés – örök értékek. Én igenis hiszek az örök értékekben, ezek számomra nem üres szavak.

Másodszor: adott helyzetekben az ember képes hitelesen képviselni bizonyos értékeket, mert képes bensőleg azonosulni velük. Persze ez korántsem jelenti azt, hogy az az egyén minden esetben meg is tud felelni annak a sokféle normának, követelménynek. Ezért nem szeretem az olyanszerű megfogalmazást, hogy „példaértékű”, mert még az is tele van gyarlóságokkal, aki időnként felül tud emelkedni önmaga korlátain. Azokat a csapdákat, amelyekbe a diktatúra idején beléeshettem volna, időnként a csodával határos módon sikerült kikerülnöm.

– *A sokszor kilátástalannak látszó küzdelem, a több évtizedes passzív rezisztencia okozott-e valamilyen változást a romániai magyarság, közelebbről az értelmiség habitusában?*

– Hogyha nagyon őszintén és józanul közelítjük meg ezt a kérdést, akkor azt kell mondanom, hogy a következő nehézséggel állunk szemben: Miután felszabadultunk a diktatúra nyomása alól, már egyáltalán nem nevezhetjük magunkat áldozatoknak. Eddig mint erdélyinek és értelmiséginek rafináltan meg lehetett élni abból, hogy „áldozatok” vagyunk. Ezt a világ is segítette nekünk elhinni. Így állítottak be, és néha talán még igazuk is volt. Viszont ma már nem ez a helyzet, így erkölcsileg is kényes helyzetben vagyunk. Legfőbb ideje, hogy természetesen éljünk, és keményen dolgozzunk.

– *A helytállás meddig értelmes, indokolt és célravezető?*

– Nekünk nem az a végső célunk, hogy helytálljunk. Ezt egyértelműen ki kell mondani, és rombolni kell a mítoszát. Nekünk az a célunk, hogy szabadok legyünk. A helytállás csakis átmeneti állapotként fogható fel és fogadható el. A cél: a teljes szabadság kivívása. Minden taktikát ehhez kell alkalmazni.

– *Azt mondod, az erdélyi magyarság végső célja a szabadság. Mint minden egyéb, a szabadság is több irányból, több úton-módon közelíthető meg. De lesznek-e az itteni magyarságnak fejlődési alternatívái, vagy továbbra is a fentről kijelölt egyetlen út kényszerűsége vár rá?*

– Az Isten őrizzen meg attól, hogy a hetven év újabb évtizedekben folytatódjék. A helyzet egyelőre sokunkat eléggé aggaszt. Különösen a külföldön élő kibicek mondják fejszóválva: no látjátok, ismét ott vagytok, ahol eddig voltatok, hát érdemes volt otthon maradni? Ők, az elmenők, akik önmaguk ottani létét – kompenzáló módon – próbálják igazolni azáltal, hogy a mi kudarcainkat így ítélik meg. Ez olyan emberi gyengeség, amely alól senki sem kivétel, sem az aki helytáll, sem az, aki eltávozik. Mindenki önmagát kívánja igazolni.

Nem vagyok próféta, hogy magállapíthatnám, az eddigi úton haladunk-e tovább, vagy pedig egy másik, valóban radikális változást jelentő út kezdetén vagyunk-e. Jó, ha még mindig azt mondhatjuk: a kezdetén vagyunk, és tőlünk függ, merre tartunk. Én még hiszem, hogy tőlünk sok minden függ. És hogyha a világ ezután is úgy figyel ránk, ahogy eddig tette, ha sikerül a világ figyelmét méltó tettekkel magunkra vonni, és a világban mozgolódó jogvédő szervezeteket: az ENSZ-et, az Európa Tanácsot, a helsinki folyamatban résztvevő országokat a mi oldalunkra tudjuk állítani, ezzel kiegészülhetnek a belső politikai küzdelmeink: csak a kettő együtt teszi elképzelhetővé, hogy más út is létezik, mint a kijelölt, a kényszerű.

A kisebbségi kérdés megoldásához a kollektív jogok biztosításán keresztül vezet az út, beleértve a helyi és a közösségi önkormányzatot.

– *Közhely, hogy mindenki az, aminek tudja, érzi, véli magát. Furcsamód ebben nem annyira a születésnek, az eredetnek van döntő szava, hanem inkább a neveltetésnek, a kultúrának. Tehát az iskolának (is), amely nemcsak ismereteket nyújt, informál, hanem formálja, alakítja is a személyiséget. Köztudomású, hogy te a Bolyai Tudományegyetem újrarendezésének egyik fő szorgalmazója vagy. Gondolom, nem ok nélkül...*

– Abban a harcban, amit az RMDSZ Bolyai bizottsága, illetve később a Bolyai Társaság kezdett el, nem tudtam amúgy istenigazából részt venni, mert az akkori sokkal általánosabb közéleti feladataim nem tették lehetővé, hogy akár a dokumentumok kidolgozásában, akár a gyűléseken részt vegyek. Tehát, amikor én most a Bolyai Egyetem gondolatáról nyilatkozom, csak úgy teszem, tehetem, mint az egyetem egyik tanára, és nem mint a Bolyai Társaság valamiféle exponense.

Az csak természetes, nagyon jó volna, ha nem lennénk többé albrétben az egyetemen, ahol folyton azt kell éreznünk, hogy megtűrnék, a saját dolgainkról nem magunk intézkedhetünk, ahol igen nagy küzdelembe kerül kivívni, hogy bizonyos szakokon legyen egy magyar csoport is, s hogy a következő évben ne csak többségi, hanem a magyar asszisztenseket vagy gyakornokokat is felvegyenek.

Az, hogy nem tudjuk önállóan kiépíteni szükségleteinknek megfelelő karokat, nem gondolhatjuk át a szakemberképzés szerteágazó problémáit, hogy a valós igényeknek megfelelően irányítsuk a szakember-utánpótlást,

mindezek olyan akadályai a kisebbségi egyenjogúság magvalósulásának, amit a többségi hatóságok taian nem is tudnak felmérni igazán. Félreértések övezik az egész problematikát: folyton szeparatizmussal vádolnak, Erdély önállóságának, mi több; az anyaországhoz való csatlakozásnak a veszélyét látják benne.

Pedig az anyanyelvű oktatás megvalósulása minden szinten elengedhetetlen feltétele a magyar kisebbség teljes értékű megújításának, teljes értékű virágzó megmaradásának.

Ha ezt a többségi nemzet megértené, csak gazdagodna általa az ország kultúrája. Ahogy a svéd kultúra is gazdagítja a finn állam értékeinek tárházát.

(*Én csak a hivatásomnak szerettem volna élni: Holnap, 1992/4.; Honvagy a hazában: Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1993.*)

Kolozsvár, 1990. június.

Én csak a hivatásomnak szerettem volna élni: Holnap, 1992/4.; Honvagy a hazában: Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1993.

ANYANYELVI SZORONGÁSOK

– *A magyar nyelv és a magyar népi kultúra mindenese* – így jellemezted egyszer magad. Több mint másfél évtizede általános nyelvészetet és etnológiát tanítasz Kolozsvárott az egyetem Magyar Nyelv és Irodalom karán. Nyelvjáráskutatóként és néprajzi gyűjtőként indultál el a pályán, számos tanulmányod, sőt köteteid jelentek meg ebből a tárgykörből, téged mégis nyelvészként és kiváló pedagógusként tart számon a szakma és a közvélemény. Most én is a nyelvtudóstól kérdezem: *Lehet-e beteg egy közösség nyelve?*

– Valamikor 1990 januárjában azt írtam le gyors diagnózisként, hogy nyelvünk olyan, mint egy égési sebekkel borított eleven test, megtoldva azzal a figyelmeztetéssel, hogy míg sebei hegednek, nagyon félve, óvatosan kell bánnunk vele. A kérdés sugallja a tömör, metaforikus választ, bár egyáltalán nem újkeletű a nyelvelméletben sem az a szemlélet, amely a nyelvet élő szervezetnek tekinti. Ez még abban a múlt századi eszmekörben fogant, amely az élőlényekhez hasonlóan némely társadalmi intézményeket is a születés és az elmúlás mezsgyéi közé helyezett el. Századunkban szintén felbukkan ez a biológista szemlélet. Most azonban az az ismert szenzációs tudományos felfedezés áll mögötte, hogy az életet átörökítő genetikai kód analóg felépítésű a kultúrát átörökítő verbális kóddal. A nyelvben is, akárcsak a genetikai kódban, az állandóság és a változatosság ugyanabban a struktúrában rejlik, a szavak kombinációs és permutációs lehetősége, akárcsak a kodonoké, végtelen, így nincs akadálya sem új nyelvek kialakulásának, sem az individualizációnak. A genetikai kód programjában, mint tudjuk, nem csupán az egyed születése, szaporodása, élettevékenysége szerepel, hanem a pusztulása is. Magában a nyelvi rendszerben nem tudunk olyan belső tényezőről, amely a nyelv pusztulását idézné elő. Nem lehet azt mondani, hogy a nyelvek kihalása természetes vagy éppen természeti folyamat. Ennek mindig külső, környezeti okai vannak. Am ha nem ezt a szélsőséges veszélyhelyzetet tekintjük, hanem a nyelvi erózió jelenségeit, a nyelvi romlás tüneteit, ezek szintén olyan „betegségek”, amelyek környezeti hatásokra vezethők vissza. A „környezet” persze a nyelv esetében nagyon sok mindent jelent, mivel maga is egyszerre fizikai és fiziológiai jelenség, a pszichikum megnyilvánulása, a szociális magatartás egyik formája stb. Éppen emiatt a nyelv rendkívül sérülékeny, s vele együtt sérülnek az ember szociális kapcsolatai, gondolkodási mechanizmusa.

– *A romániai magyarság nyelvének vannak-e patológikus tünetei?*

– Igen. És ezek a tünetek három betegségcsoportra utalnak: sorvadásos jellegűekre, keringésiekre és toxikációs eredetűekre. Sorvadni azért sorvad, mert funkcionális mozgásterét leszűkítették, sem normális kommunikációs funkcióit, sem megszokott társadalmi szerepkörét nem töltheti be. A közélet területeiről szinte teljesen kiszorult az elmúlt évtizedekben, sőt az oktatásból is jórészt, holott az oktatás egyszerre jelent nyelvi nevelést, a nyelvbe (főként a köz- és irodalmi nyelvbe) való belenevelést, a gondolkodás fejlesztését a nyelvi struktúrák révén stb.

A nyelv normális működéséhez az is hozzátartozik, hogy természetes állandó kapcsolat legyen belső változatai között. Ha ez nincs meg, azt tekintem én keringési zavarnak. Nálunk nincsenek meg a feltételei a belső változatok szabad fejlődésének, használatának, sem az említett belső mozgásnak. A szaknyelvek elsajátítása, használata erősen korlátozott, és a decemberi fordulat után nyelvi viták is kétségbevonják a magyar szaknyelv elsajátításának szükségességét, sőt jogát is. Hosszú időn át hiányzott a természetes kapcsolat az anyaország és Erdély, valamint az egyes nyelvjárás-területek, nyelvi szigetek között, mivel gyakorlatilag nem volt sem anyanyelvű tömegkommunikáció, sem anyanyelvű oktatás. Az egyes területek nyelve elszigetelődött egymástól is és a köz- és irodalmi nyelvtől is. A nemzeti nyelvnek mint sztenderd változatnak és mint eszményi belső nyelvtípusnak fontos összekötő, kiegyenlítő szerepe van még akkor is, ha a nyelvjárási határok nem jelentenek kommunikációs akadályt. A magyar sztenderd nem tudta betölteni ezt a szerepét a romániai magyar nyelvjárások esetén, mint ahogy a legkeletibb rész, a moldvai csángó nyelvjárás mindig is kívül esett a köz- és irodalmi nyelv hatókörén. Napjainkban a nemzeti nyelv a tömegkommunikáció leghatékonyabb eszközei révén, a televízió és a rádió révén tölti be ezt a funkcióját. Sajnos, még a székely nyelvjárás keleti sávja is hosszú időn át kívül esett a legfontosabb magyar nyelvű adók hatókörén, a központi televíziók műsorát pedig csak egy viszonylag keskeny sávon lehet nézni a határ innenső oldalán. A romániai magyar nyelvű sajtó pedig, amely az elmúlt évtizedekben megjelent, egyáltalán nem a magyar nyelvet terjesztette, inkább a nyelvi fertőzés forrása volt a maga igénytelenségével, szolgál fordításával, idegen mondat szerkezetével stb. Ezzel el is értünk a bajok harmadik típusához: a toxikációhoz. Mint később részletesebben is utalok rá, nem önmagában a nyelvi hatást, kölcsönhatást kárhoztatom, nem is a természetes kétnyelvűséget, hanem a nyelvi műveletlenségből fakadó kevertnyelvűséget, az idegen szavak felesleges átvételét és használatát, az anyanyelvünk szellemétől teljes idegen fordulatokat, szerkezeteket stb. Ez a fajta toxikáció a nyelvi műveltség és a nyelvi öntudat hiánya nagyon sokat ártott nyelvünknek, sőt – véleményem szerint – a román nyelvnek is.

– Meg lehet-e állapítani azt, hogy Erdély mely területein a legegészségesebb a magyar nyelv és hol van a legnagyobb veszélyben? Lehet-e segíteni a gyengélkedőkön?

– Ez a „hol?” kérdés valamivel részletesebb diagnózist igényel, gondolom, abban a tekintetben is, hogy a nyelv melyik részrendszere van inkább kitéve az erózióknak, és abban is, hogy területileg, földrajzilag hol aggasztóbb a nyelvi romlás. Részletesebben is írtam erről egy még nem jelent tanulmányban, a Korunk környezetvédelemmel foglalkozó évkönyvében, érthető, hogy a nyelvi környezetvédelem tabunak nyilvánított a diktatúra idején. Vannak olyan „környezeti ártalmak”, amelyek általánosak, ehhez járultak nálunk a sajátos helyzetből fakadó negatív hatások. Általános jelenség a kommunikációs áradatban: az információ mennyiségénél sokkal nagyobb arányban nő a redundancia, az üresjárat, a kommunikációs salak. Az egyén akaratlanul is passzív szenvedőjévé válik annak a manipulált hadjáratnak, amelyet a tömegkommunikáció eszközeivel vívnak, nálunk pedig a tömegkommunikáció másnyelvűsége miatt még inkább kirekesztődött bármilyen párbeszédből. A beszélő egyén egyre inkább magára marad, ritkán szólal meg, és akkor – az általánosan felgyorsult ritmus hatására – ő is hadarva beszél, félszavakkal, félig elharapott szavakkal, hanyagul artikulált hangokkal, természetellenes hangsúllyal, hanglejtéssel. Az ilyen jellegű erózió megnyilvánul például abban, hogy különösen a hazai regionális köznyelvben és a nyelvjárások egy részében a gyors beszédtempó már nem képes érzékelteni az időtartam-viszonyokat: a hosszú hangokat a rövidekhez közelíti a kiejtés, megnehezítve ezzel a beszédpercepciót. Ebben is szerepe van a román nyelv hatásának, a kevertnyelvűségnek, a román nyelvben ugyanis az időtartamviszonyoknak nincs jelmegkülönböztető szerepük.

– Mi tartozik még a nyelvi erózió körébe?

– Az is, hogy a közlés privát szférájában, de nem csupán intim baráti vagy családi körben, hanem szándékoltan, mások megbotránkoztatására, a közlés „nyilvános terein” is gyakoriak az obszcén, trágár szavak, vulgarizmusok. Szomorú az is, hogy van a beszélőknek egy rétege, amely a másik nyelvből is csak a trágár, vulgáris szavak iránt érzékeny. Nagyon sok az olyan román beszélő, aki mást nem ismer a magyar nyelvből, mint az obszcén kifejezéseket, és ez mintha még növelné az ilyen elemek gyakoriságát. A közéletben, a hivatalos szférában mintha ennek az ellenkezője lett volna tapasztalható. Ott – akárcsak a végzetes betegségeket elkendőző orvosi szaknyelvben – a mindennapi élet egyszerű, reális tényeit sem volt szokás nevükön nevezni, helyettük megszépítő nyelvi elemek, eufemizmusok uralkodtak el, csillogó, szirupos mázként vonva be mindent. Minden diktatúra kedveli az eufemizmusokat; úgy tűnik, az a rögeszméje, hogy a politikai legitimitás hiányát ezzel a hamis nyelvi legitimációval pótolhatja.

Szintén a diktatúrákra jellemző, hogy egy sajátos belső kétnyelvűség alakul ki az egynyelvűségen belül is. A személyes kommunikáció általában visszaszorul a magánéletbe, a beszélőnek csak itt van bátorsága személyes véleménye kifejtésére, saját érzelmei tolmácsolására, tehát arra, hogy egyéniségével közvetlenül vegyen részt a közlésben. Egyébként inkább társadalmi szerepe szerint beszél. Álarc mögé bújik, és még a magánéletben sem mindig tudja levetni hivatalos szerepei álarcát. Most, a romániai fordulat után sok ilyen álarc hullott le, bár az új politikai szerveződésekben rendre megjelennek az új álarcok is, remélhetőleg mégsem tűnik el újra teljesen a valóságos emberi arc és emberi hang sem.

A primitív kultúrákhoz hasonlóan, a letűnt rendszerek mintha a szómágia bűvkörében éltek volna, abban a hiedelemben, hogy amit felmagasztalunk, az valóban magasztos is, amit pedig elhallgatunk, az nincs is. A mi esetünkben a tabu kettős volt: az egyik az anyanyelv használatának a tabuja, a másik a beszéd témák tabuja. Hogy mi mindenről nem volt szabad beszélni sem románul, sem magyarul, ezt igazán nehéz volna felsorolni. Nincs az a törzsi társadalom, amely tabuk tekintetében versenyezhetne a totalitárius rendszerekkel.

A hazugság nem nyelvi kérdés ugyan, de kétségtelen, hogy az intézményesített hazugság a nyelvet is diszkreditálja, hozzájárul ahhoz, hogy tett és szó között, fogalom és szó között szakadék támadjon. Georg Steiner írja egyik esszéjében: „Hiába a költő szenvedélyes ragaszkodása a személyes igazsághoz, ha nyelve elkoptatott hazugságoktól hemzseg. E válság táplálta Karl Kraus mániákus meggyőződését, hogy a mondat világosságában és tisztaságában rejlik a társadalom végső próbatétele.” Ezen a próbatételen, kétségtelen, minden kommunista rendszer megbukott. De még mindig távol állunk attól, hogy helyreálljon szavaink hitele és mondataink tisztasága.

– A nyelv alapvető funkciói közt tartjuk számon az érzelmkifejezést is...

– Az erőző ezt is kikezdte. Pontosabban: már az írás, a modern racionalitás is szűkíti, szegényíti az ember szimultán élményvilágát, érzelmeinek gazdag tartományát. Vértess O. András vizsgálatai szerint nyelvünk újkori változásában kimutatható az emotív funkció háttérbe szorulása. Ezzel áll összefüggésben a hanglejtés szürkülése, a ritmus elerőtlenedése, egyhangúvá válása, a zeneiség igényének mellőzése, a gyorsabb beszédtempó. De az érzelmkifejtés nem korlátozódik csupán a nyelv szupraszegmentális sávjára. Fontos eszközei lehetnek például a kicsinyítő, a becéző képzők, a gyakorló igeképzők, a jelentés síkján pedig a szóképek, állandó szókapcsolatok stb. Ha mai köznyelvünket archaikusabb jellegű nyelvjárásainkkal, mondjuk a moldvai csángóval vagy a székellyel vetjük össze, éppen itt a legfeltűnőbb a kontraszt. Ez utóbbiakban, mint a régi nyelvekben is, szinte minden nyelvi elem jelentése konkrétabb, érzelmdúsabb, a képek frissek, elevenek, még ha a tárgyi valóságról szólnak,

akkor is tudnak becézni, kicsinyíteni vagy kifakadni, elutasítani. Nem uralkodott el bennük a nyelvi és az emberi közöny langymelege. Mindez persze szervesen egybeépül a kultúra egészével. A régi nyelv vagy az említett nyelvjárássok metaforizációs készsége, jelképhasználata szoros összefüggésben áll a kultúra ritualizáló, szimbolizáló jellegével. Nekünk már jóformán nincs is szükségünk kicsinyítő-becéző képzőkre, és sokan közülünk bizonyára mint kuriózumot hallják, ha itt-ott falun kedveskedve tudnak még szólni nemcsak egy gyerekről, de akár egy állatról vagy egy tárgyról is.

És ezzel eljutottunk a másik „hol?” kérdéshez. Ha nyugatról kelet felé haladunk, az erdélyi magyar nyelvjárássok a kiejtés, az artikuláció szempontjából úgy távolodnak a köz- és irodalmi nyelvtől, azaz a magyar nyelvi normáktól. És ez nem csupán nyelvjárási örökség, hanem az említett természetes nyelvi kapcsolat hiányának a következménye. Ezzel párhuzamosan, mintegy kontrasztként, szemantikailag, érzelmileg egyre dúsabbak, egyre gazdagabbak ezek a nyelvjárássok. A Mezőségen a legtöredezettebb a nyelvjárás, itt a legbántóbb a kevertnyelvűség (a csángók körében fokozatosan már nyelvi váltás megy végbe). Hasonlóképpen kevert a nyelv a szórványterületeken. Nagy nyelvi romlás ment végbe a székely nyelvjárás keleti peremén, ahová a legutóbbi időig nem jutott el a magyar rádió hangja sem. Városaink regionális köznyelve is sivár képet mutat.

– *A nyelvek minőségét, tisztaságát, vitalitását befolyásolja-e az a körülmény, hányan beszélnek? Hogyha kisebb a közösség, nagyobb veszélynek van-e kitéve a nyelve?*

– Elvileg nem. De fontos a közösség koncepciója, a belső nyelvi kapcsolatok természetessége, a nyelv szabad lélegzése. Itt vannak például a kölcsönzések, illetve ezek közül az idegen szavak, amelyeket a nyelv még nem asszimilált, nem emésztett meg. A felesleges idegen szavak szennyező anyagai bármely nyelvnek. Mégis a nagy világnyelvek számára az ilyen felesleges átvételek sem jelentenek különösebb veszélyt, ezek a nyelvek többnyire nyitottabbak is, könnyen asszimilálnak, rendszerint toleránsabbak a változatok és az újdonságok iránt. A kis nyelvek beszélői azonban joggal érzékenyebbek az ok nélküli kölcsönzésekkel szemben.

El kell oszlatnunk azonban egy tévhitet. Önmagában a nyelvi keveredés sohasem hoz létre új nyelvet, és sohasem okozhatja nyelvek halálát. Némely szerzőnél lehet olyasmit olvasni, hogy ha egy nyelv nem felel meg a beszélők igényeinek, akkor elhagyják, másra váltják föl. Ez így semmiképpen nem állítható, a nyelvi váltás okát soha nem lehet valamely nyelv tökéletlenségére hárítani. A nemzetközi tekintélyből, a kulturális hagyományból és a beszélők számából adódó nagy fokú egyenlőtlenség ellenére a nyelvek mint szimbolikus jelrendszerek egyenlő értékűek, a szókincs mennyiségi eltéréseitől eltekintve nincsenek közöttük fejlettek és kevésbé fejlettek, tökéletesek és tökéletlenek. Minden nyelv képes biztosítani a társadalmi

tapasztalatok folyamatosságát, képes alkalmazkodni a társadalmi-kulturális változásokkal kapcsolatos új helyzetekhez. A nyelveknek nem az értékeik különbözőek, hanem helyzetükből fakadó lehetőségeik. Ők mindig hűek maradnak a beszélőikhez, a beszélő közösség nem mindig marad hű a nyelvhez. És ez okozta és okozhatja végül is a nyelvek kihalását. Minél kisebb egy közösség, egy nyelvi közösség, annál tudatosabban kell törődnie a nyelvével, annál hűségesebbnek kell lennie hozzá.

– *Megítélésed szerint hogyan vészelte át anyanyelvünk a több évtizedes szörnyű elnyomást, a megismétlődő merényletet, melyet a bukott rezsim ember- és léleknyomorító politikája jelentett számára?*

– Leromlott állapotban, mint mondtam az előbbieken. A diktatúra nyelvi börtönt épített körénk: a hazugság börtönét, az eufemizmusok börtönét, ez nagyjából mindenkre érvényes volt. A szabadság nyelvi szabadsággal kezdődik, a nyelvi álarc levételével, személyiségünk szabad vállalásával. Ránk azonban más feladat is vár: anyanyelvünket is ki kell hoznunk a tilalmak börtönéből. Vissza kell adnunk az őt megillető fényt és méltóságot. Meg kell szabadulnunk nyelvi görcseinktől, és meg kell újra rendesen tanulnunk magyarul.

Ahhoz azonban, hogy gátlásainkat levetkőzzük, tisztázni kell anyanyelvünk jogi státusát. Korábbi fonák helyzetére jellemző volt, hogy miközben az alkotmány szavatolta az anyanyelv használatának szabadságát, a valóságban ebből talán csak annyi maradt, hogy ki-ki otthon saját konyhájában magyarul is beszélhetett, vagy netán magyarul is káromkodhatott. Rég kitessékelték a közéletből és a közigazgatásból, néhány éve a tömegkommunikációból, nem beszélhettek magyarul ügyfelekkel a közalkalmazottak, tilos volt magyarul beszélni a katonaságnál, a börtönökben (félő, hogy ez a helyzet ma is így van). Csonkította a nyelvhasználat jogát és körét a magyar helységnevek használatának tilalma. Az egyetemen az utóbbi öt évben (1985–1990 között) idegen nyelvnek minősítették, nem az idegen nyelvek egyikének, hanem a legutolsó idegen nyelvnek. Sokféle önkínzásainak egyike volt, hogy magyar tanárkollégáink ideológiai vizsgáikon a kötelező román nyelven bizonygatták a nyelvhasználat szabadságát. Még egy jellemző példát említenék saját nyelvi „élményeimből”: 1989 novemberében az akkori dékán azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy magyar szakos hallgatóinkkal készítsünk elő valamilyen műsort, előadást. Emlékeztettem, hogy évek óta nem engedélyeznek semmilyen magyar nyelvű műsort, sem versösszeállítást, sem népdaléneklést, még kevésbé magyar nyelvű színjátszást. Erre ő – nem csekély találékonysággal – azt javasolta, mutassunk be egy pantomimműsort, Kolozsváron ennek ugyanis nagy hagyománya van. Ez szimbolikus is lehetne: a pantomim mint a romániai magyarok preferált műfaja; komolyan gondolkoztam is rajta, hogy valóban

készítsünk egy ilyen előadást, amelyet diákjaink leragasztott szájjal mutathattak volna be.

– Mindezt jóhiszeműen úgy is minősíthetnők, hogy a diktatúra túlkapása volt. Reménykedhetnénk abban, hogy visszaáll az alkotmányos rend, de hát eddig sem az alkotmánnyal volt a legnagyobb baj, hanem nyilván azzal, hogy a titkos írott és szóbeli utasítások nagyobb érvénnyel bírtak, mint az ország törvénykönyve...

– Az utóbbi években gyakran elhangzó replika volt hivatalos személyek részéről, amikor alkotmányos jogainkra hivatkoztunk: amit szavatol az alkotmány, azt nem engedi meg a párt!

Legyünk persze tárgyilagosak, vegyük tudomásul, hogy a nemzeti államok nyelvpolitikája általában korlátozó jellegű: egy nyelvet a többi nyelv rovására fejleszt, az országon belüli nyelvi kisebbség nem kap automatikusan anyanyelvi nevelést. Emiatt nyelvileg hátrányos helyzetbe kerül az az egyén vagy népcsoport, amelynek nyelve nem hivatalos nyelv, még akkor is, ha kétnyelvű. El szoktuk ismerni, hangsúlyozni is szoktuk, hogy a „kisebbségben” lévő számára hasznos a „többségi” nyelv ismerete. A „többség” azonban – és erre Románia nagyon jó példa – a lojális kétnyelvűséget nem honorálja, a kétnyelvűekkel szemben is intoleráns. Természetes tehát, hogy a most kiépülő anyanyelvi oktatási rendszerben is kötelező a román nyelv. Bizonyára a „többséget” is toleránsabbá tenné velünk szemben, ha bár Erdély területén a magyar nyelv legalább választható idegen nyelv lenne a román iskolákban. (A német mint világnyelv már mindenképpen az.)

– Mit lehetne és kellene tenni a moldvai csángóságért, azért, hogy ismét birtokba vegye – teljes ragyogásában – elorzott anyanyelvét?

– Ha egyáltalán tenni akarunk valamit értük, ahhoz türelem, tapintat és pontos helyzetfelmérés szükséges. Nem a politikai helyzet alakulása iránti türelemre gondolok most elsősorban, hanem a moldvai magyarok iránti türelemre és tapintatra, ők ugyanis évszázadok óta élnek a megfélemlítettség légkörében, és ezt csak tetézte az elmúlt három évtized. Mindenki velük szemben bizalmatlanok. Azt hiszem, jó kapcsolatot lehet építeni velük azokkal a fiatalokkal, akiket „tévedésből”, románokként telepítettek át Háromszékre, Csíkbá, és akik itt fokozatosan ráébredtek, hogy kik is ők valójában. Ezért van az, hogy a csángók politikai szervezkedése is innen indult.

Alaposabb helyszíni nyelvjárási kutatás több mint három évtizede folyt a moldvai csángók körében. Azóta sok minden megváltozott. A szakirodalmból is tudjuk, hogy a három kisebb tájegység, az északi, a déli és a székelyes csángó egymástól is eltéréseket mutat, és hogy ez utóbbinak vannak szorosabb kapcsolatai a székelységgel. Az elzártabb nyelvi szigetek fokozottabban asszimilálódtak; azt hiszem, tudomásul kell vennünk, hogy több ilyen közösségben a nyelvi váltás visszafordíthatatlan. De ezt csak néhány év

türelmi idő dönthei el, amely bizonyára sokuknak alkalmat ad a ráébredésre, hogy katolikus hitükön kívül félig vagy teljesen elfelejtett anyanyelvük is a magyarsághoz köti őket. Most semmiképpen nem lehet és nem is szabad sokkolni őket. Az anyanyelv és az ősi kultúra nagyon sok eleme ott szunnyad még bennük, bizonyára nagyon sokuk számára ismerős és érthető a bukaresti televízió magyar adásának nyelve, a rádió hangja, minden ilyen hatás megfogható, amíg aztán maguk igénylik, hogy írni-olvasni is megtanuljanak. Számunkra is a legfontosabb egyelőre, hogy újra megismerjük őket, nyelvi és egyéb igényeiket, gondjaikat.

– *Természetes, hogy az együtt élő népek nyelvei hatnak egymásra. Mit kellene tenni azért, hogy a román hatás megmaradjon a természetes keretek között?*

– A gyanakvó purista szemlélet hajlamos romlást, nyelvi szennyeződést látni mindenben, ami a nyelvek érintkezésével kapcsolatos: a kétnyelvűségben, az átvételekben, a tükörfordításokban stb. Ez mindenképpen túlzás, hiszen nincs természetesebb, mint a nagy közösségek kulturális heterogenitása, egymáshoz való kötődése. Vannak ugyan izolált és kevésbé izolált nyelvek és kultúrák, ám egy sincs olyan, amely teljesen légüres térben élne. Nem is volna semmi veszélyesebb, mint az érintkezés hiánya és a tökéletes egyneműség, amely passzív stagnálásra ítélné a nyelvet és a kultúrát. Tagadhatatlan azonban, hogy a külső hatás, amely valóságos kovásza a nyelvi változásnak, eróziós folyamatokat is elindíthat vagy felerősíthet. A mi esetünkben is ez történt.

Kétségtelen, hogy a két- és többnyelvűség nyelvi tudás és műveltség tekintetében az egynyelvűségnél magasabb szintet jelent, ilyen értelemben igaz, hogy ki hány nyelvet beszél, annyi embernek számít. A kevertnyelvűség azonban, amelyet eufimisztikusan nálunk szintén kétnyelvűségnek könyveltek el, az egynyelvűség szintje alatt marad, ez pedig már a nyelvi romlás, a nyelvi veszteség, a nyelvi erózió tünete. Ilyenkor a beszélő anyanyelvi kompetenciája nem éri al az azt a szintet, amelyre a mindennapi kommunikációban szüksége volna, ezért minduntalan egy másik nyelv szavait, kifejezéseit kénytelen használni. Ez rendszerint összefügg azal, hogy a beszélő nem is ismeri anyanyelvének sztenderd változatát, csak annak valamelyik dialektusát. (Van olyan vélemény, hogy nyelvek nem is keveredhetnek, csak nyelvjáráások.) A kollektív kevertnyelvűség valóban riasztó tünete a nyelvi romlásnak, hiszen ilyen esetben az anyanyelv vagy az anyanyelvjárás széttöredezik, a nyelvi memória gyengülése miatt szavak, kifejezések hullanak ki belőle, hangképzése is bizonytalanná, kevertté válik, az egyéni és a kollektív nyelvérzék szinte megbénul, képtelen újra helyes irányba terelni a nyelvhasználatot.

– *Hogy mit kellene tenni ennek ellensúlyozására? Biztosítani kell, az anyanyelvi oktatás révén, hogy a legtávolabbi és a legizoláltabb nyelvjárás*

beszélő is birtokába juthassanak a magyar nemzeti nyelvnek, állandó kontaktusuk legyen ezzel a sztenderd változattal, tehát hogy hatékony legyen az anyanyelvű tömegkommunikáció is. Tisztában kell lenni azzal, hogy az egyanyelvűségtől eltérően a kétnyelvűség és a kevertnyelvűség többnyire nem állapot, hanem folyamat, könnyen vezethet el nyelvi változáshoz. E folyamat egyensúlyban tartása nyelvi tudatosságot feltételez, megfelelő nyelvi műveltséget, olyan szellemi többletmunkát, amely értelmiségi munkakörben könnyen megvalósítható, más területeken nehezebben. Ezért mindig több nehézségbe ütközik a kollektív kétnyelvűség fenntartása, mint az egyénié. Az olyan követelmények, mint a tudatosság, a nyelvi hűség, a nyelvi műveltség stb. mindig biztosabban érvényesíthetők önmagukkal szemben, mint a nyelvi közösség egészével szemben.

Érdekes még figyelni arra, hogy olyan közösségek, amelyek már szinte alig tudnak magyarul beszélni, a népzene legarchaikusabb, legtisztább formáit őrzik. A verbális kidolgozottság tekintetében hézagos, az előrehaladott kevertnyelvűség, sőt néha már a nyelvi váltás jeleit mutató moldvai csángó nyelvjárást, vagy majdnem hasonló tüneteket mutató mezőszégi nyelvjárást mint beszédet mintegy kompenzálja a dalban és a hangszeres muzsikában megvalósuló kommunikáció.

– *Milyen hiány mutatkozik a magyar nyelv és irodalom tanárokból?*

– Általánosítanom kell a választ: magyar pedagógusokból nagy a hiány, magyar szakosokból is, de talán nem ez a legégetőbb pillanatnyilag. Leginkább a tanítók hiányoznak, aztán szaktanárok, pontos számadatot nem tudnék mondani, de értesüléseim szerint négy-ötezer magyar nyelvű pedagógus hiányzik. A szaktanárok többsége pedig nem anyanyelvén végezte az egyetemet, a főiskolát, ez szintén rontja a nyelvi színvonalat. A magyar szakosok, még ha a helyükön is állnak, nem tudják ellensúlyozni sem az elemi iskolai oktatás alacsony színvonalát, sem más szakos kollegáik esetleges nyelvi hiányait.

Hogy mit lehetne tenni? Az egyik legfontosabb: megállítani a pedagógusok elvándorlását. Nem hatalmi eszközökkel, hanem belső parancsra kellene ennek is megtörténnie. A szaktanároknak most már alkalmuk van hozzájutni a magyar nyelvű szakirodalomhoz, magyarországi nyári tanfolyamokon is részt vehetnek, egymást is segíthetik. Legnehezebb rövid idő alatt pótolni a hiányzó pedagógusokat. Az egyetemi képzés öt évet vesz igénybe, tehát a mostani első évesek csak öt év múlva kerülnek katedrára. A tanítóképzők mostani beiskolázása is csak négy év múlva enyhítheti a már most is kritikus helyzetet. Hatékonyabbak lesznek ebből a szempontból az úgynevezett posztliceális tanítóképzők, amelyeknek két év a képzési ideje. Közben számolni kell három-négy rendkívül nehéz esztendővel, amikor szakképzetlen pedagógusok ezrei tanítanak iskoláinkban. Őket is segíteni kell tanfolyamokkal, szakkönyvekkel, módszertani megbeszélésekkel, minden

lehető eszközzel. Szinte a lehetetlennel kell megbírkózni a következő években. Hasonló meggondolásból, hogy ezeket a nehéz éveket átvészeljük, magyar nyelv és irodalom szakon levelező tagozatot indítottunk. Ők tanítani is kezdenek, közben pedig tanulnak, végzik egyetemi tanulmányaikat is. Egyébként nem vagyunk hívei az ilyen „laza” oktatási formáknak, most azonban szinte csak ez kínál gyors megoldást.

– Szeretném, ha kifejeznéd véleményed a családok szerepéről és felelősségéről az anyanyelv ápolása, az anyanyelv iránti hűség tekintetében.

– Az anyanyelv szeretetét, az anyanyelv iránti hűséget elsősorban a családnak kell kialakítania és ápolnia. Az elmúlt másfél-két évtized azt a hamis tudatot táplálta, hogy az anyanyelvűség akadálya lehet az érvényesülésnek. Már a közömbösség is rendkívül veszélyes, hátha még valaki tehernek, akadálnak érzi az anyanyelvét! Ezzel a mentalitással végleg le kell számolnunk. Semmiképpen nem szabad újra beleesnünk abba a csapdába, hogy úgy érezzük (amint éreztetni szeretnék velünk): a magyar nyelvűség az valami nyelvi fogyatékoság a román nyelvűséggel szemben.

Maga a kifejezés: *nyelvi fogyatékos, nyelvi fogyatékoság*, a román nyelvben keletkezett új eufemizmus, a primitív etnocentrizmusra jellemző eufemizmus, amely minden más nyelvűt fogyatékosnak tekint. Ugyanaz a szemlélet fejeződik ki benne (egyébként 1990 elején született a magyarellenesséj sajtóhadjáratban), mint amely évtizedek óta próbálja számunkra bebizonyítani, hogy barbár anyanyelvünk csak nyűg, akadálya szellemi fejlődésünknek, miközben itt van, tálcán kínálják, sőt ránk is erőszakolják az igazi nyelvet, a román. Jellemző adalék erre az etnocentrizmusra: két-három évvel ezelőtt egy háromszéki faluban egy oda kihelyezett román zenetanár, aki tanítványaival nem tudott értekezni, e szavakkal kérte fel magyar kollegáját a tolmács szerepére: „Mondd el nekik te az ő patagóniai nyelvükön!”

Fordítva is lehet nézni mindezt. Kétségtelen ugyanis, hogy az egynyelvű beszélő nyelvi hátrányos helyzetben van a kétnyelvűvel szemben. Mivel pedig a romániai magyarok nagy része kétnyelvű, a romániai magyar értelmiség pedig teljes egészében az, ebből következik, hogy az egynyelvű románok vannak „hátrányos helyzetben” velünk szemben. Ezért kell minden „vegyes” összetételű munkaközösségben románul beszélni, hiszen a megértés egyoldalú, a magyarok rendszerint mindenkit megértenek, a románok többnyire csak a románul beszélőket. Ezért abszurd és paradoxális, hogy ezt a kétnyelvű magyar értelmiséget minősítse bárki nyelvi fogyatékosnak. Emlékszem kislányomra, aki 4-5 éves korában tökéletes kétnyelvű lévén, sajnálkozva kérdezte: „a román gyerekek csak románul tudnak?” Azt hiszem, ő hibázott rá a lényegre.

– Végül: milyen feladatuk lehet az egyháznak és a különböző kulturális szervezeteknek az anyanyelv ápolásában?

– A különböző szervezetek, művelődési intézmények, főként pedig az egyházak mind az anyanyelv közvetítői, fenntartói és megtartói lehetnek. Kell-e hivatkoznom a színházak szerepére (de hány eltávozott színészünk hiányzik?), a rádió- és a tévébemondók jó vagy rossz példájára (itt jóval szigorúbb követelményeket kell szabni a szép magyar beszéd tekintetében!), a lelkészek nyelvi hatására? Ezek mind őrhelyek, az anyanyelv őrhelyei. Van már legalább másfél évtizede, hogy egy kis kalotaszegi faluban, ahonnan, akik magyarul akartak tanulni, a szomszéd faluba kellett hogy ingázzanak, a szülők azzal indokolták ezt az áldozatot, hogy „legalább konfirmálni tudjon a gyermek”. Ha másért nem, legalább ezért fontos volt számukra a magyar nyelvű iskola. Az egyházak oktatási feladatokat is egyre inkább ellátnak, és én bízom benne, hogy az induló egyházi iskolák, mint hajdanában hosszú évszázadokon át, az anyanyelvi műveltség fellegvárai lesznek.

(*Anyanyelvi szorongások: Magyar Élet, 1994/7.*)

Kolozsvár, 1990.

„AZ ISKOLÁK FELETTE SZÜKSÉGES VOLTÁRÓL”

A legéleterősebb fa is kiszárad, ha erőszakosan nyesegetik és gyökereit rendre elvagdossák.

Trianon óta annyi sérelem érte az erdélyi magyar közoktatást, hogy mármár a léte forgott kockán. 1989 decembere után rövid ideig úgy tűnt, hogy a kálváriás időknek vége. De a remények túlzottak és megalapozatlanok voltak: az egykori magyar iskolák visszaszerzéséért indított nemes küzdelem nem hozta meg a várt eredményt. Ez a harc hosszúnak és kíméletlennek ígérkezik. Hitet és erőt adhat hozzá az a tudat, hogy a tét, ősi scholáink és mind az elorzott erdélyi magyar iskolák – drága kincs. Nélkülük létezni sem tudnánk: gyökerek nélkül nincs lomb, múlt nélkül bizonytalan a jövő. Ebbe a kincsházba pillantunk be a kolozsvári Protestáns Teológiai Akadémia tanárának, az irodalom- és helytörténész dr. Gaal Györgynek a segítségével.

– *Meddig mehetünk vissza az időben hiteltérdemlően iskolatörténetünk tanulmányzásában?*

– Ma működő iskoláink legrangosabbjai, mind a protestánsok, mind a katolikusok a fejedelemség, a reformáció koráig vezetik vissza múltjukat. Korábban a kolostorok mellett szerzetesi iskolák, főleg szászok lakta városainkban városi iskolák működtek. Ezekben latinul folyt az oktatás, tanrendjüket a katolikus egyház egységesen állapította meg. Létükről többnyire csak utalásokból tudunk. Így Kolozsvárt is az Óvárban feltehetően a dominikusoknak volt szerzetesi iskolájuk, Mátyás születése idején pedig szász városi iskola működött, Heltai Gáspár szerint a király is itt kezdte tanulmányait. Magam a középkori iskoláztatással nem foglalkoztam.

– *Egyik művelődéstörténeti tanulmányodban arról írsz, hogy a XVI. század második felében már működött egy unitárius iskola Kolozsvárt, azonban Dávid Ferenc, a nagy hitújító helyzetének elbizonytalanodása, majd bebörtönzése miatt az iskola hanyatlásnak indult. Ekkor Báthori István, aki Dávid Ferenc ellenfele volt, felkérte a jezsuitákat egy alapítandó iskola vezetésére. Ez volna a kezdet?*

– A kezdetet korábban kell keresnünk, valahol 1545 körül, amikor az addig egységesen katolikus Kolozsvár a plébánosnak megválasztott Heltai Gáspár hatására elindul a reformáció útján, első lépésként a lutheri elveket fogadva el. Ez időtől fogva válik az iskola harci eszközzé. Mindegyik felekezet meg akarja szerezni a városi iskolát, majd külön-külön alapítanak

iskolákat, hogy saját hitelveik szellemében nevelhessék az ifjúságot. Így Heltai is elsőrendű feladatának tekinti protestáns rektort állítani az iskola élére Vízaknai Gergely személyében. Az 1545–1552 között általa vezetett protestáns iskolára tekint előzményként mind a református, mind az unitárius kollégium. Vízaknai utóda Dávid Ferenc, akit 1557-ben püspökké választanak, s ő válik az itteni reformáció vezéregyéniségévé, a kálvini tanokon át az unitárius hitelvekig vezetve híveit. 1557 azért is fontos dátum, mert ugyanez év júniusában a tordai országgyűlésen Izabella királynő véglegesen jóváhagyja Kolozsváron a domonkosok zárdájában gimnázium felállítását, s ennek fenntartására alapot létesít, dézsmarészesedést rendel.

– *Ez a „gimnázium” a városi (szerzetesi) iskola örökébe lép?*

– Az unitárius egyház 1568-at tartja alapítási évének, az iskola is ekkor válik unitáriussá, de Kolozsvár egész lakossága, sőt a gyulafehérvári fejedelmi udvar is, élén János Zsigmonddal, Dávid Ferenc híve lesz. Ilyenformán az egykori Unitárius Kollégium és jogutóda a Brassai Sámuel Líceum 1557-től, illetve 1568-tól eredeztetni múltját. A helybeli Református Kollégium (ma Šincal Líceum) épp a hosszú unitárius intermezzo miatt csak előzményként hivatkozik a Vízaknai-féle protestáns iskolára, újbóli beindulását homály takarja, 1607–1610 közöttre tehető. Az unitarizmus fénykora a nagy pártfogó, János Zsigmond fejedelem 1571 tavaszán bekövetkező halálával zárul. Az új fejedelem, a katolikus Báthori István, aki igyekszik minden további vallásújításnak gátat vetni, s titokban kedvezni szeretne a katolikusoknak. Egyelőre azonban a nagyrészt protestáns főurakra való tekintettel nem alapíthat katolikus tanintézetet.

– *Az 1570-es évek második felében az erőviszonyokban változás áll be...*

– Csak az 1570-es évek végére rendül meg Dávid Ferenc helyzete, éppen további vallás-reformálási szándékai miatt, hogy a már 1576 óta lengyelországi király Báthori István erdélyi fejedelem bátyjának, Kristófnak a támogatásával megvalósíthassa régi tervét. Az unitárius iskola ekkor már gyengén működik egyetlen – nem is a legjobban képzett – tanerővel, s Dávid Ferenc pozíciójának megrendülése miatt már nem mindeki akarta ide járatni gyermekeit. Egyre többen visszatérnek katolikus, illetve ortodox protestáns (kálvinista) hitre. Így találta elérkezettnek az időt 1579 tavaszán Báthori István, hogy a kolozsmonostori Benedek-rendi apátság elhagyott épületében – mely fejedelmi tulajdon volt, s egész közel esett Kolozsvárhoz – katolikus iskolát létesítsen. Azzal, hogy az iskola vezetésére a jezsuitákat kérte fel, akik 1579. október 1-én érkeztek ide, lényegében az ellenreformációnak tett nagy szolgálatot. Itt kétségtelenül egy ügyes sakkhúzásról volt szó. Az erdélyi rendeknek felelősséggel már nem tartozó Báthori, a kolozsváriak nagy tiltakozására számítva, a város határain kívülre, de a hatás kifejtéséhez elég közelre telepíti a pátereket, így torpedózva meg az erdélyi protestantizmus fellegvárát. Ahhoz, hogy hatásos és maradandó legyen az új intézet,

föltétlenül színvonalasabbá kellett tenni a protestáns iskolákat. A jezsuiták korabeli tanrendje, felkészültsége biztosította a színvonalat. Ilyenformán a kolozsvári iskola, melynek utóda a 11-es számú (utóbb 3-as számú Matematika-Fizika) Líceum, 1579-et tekintí alapítási évének.

– *Báthori István lengyel király Vilnából keltezett alapító levelével az iskolát egyetemi rangra emeli. Mi történik azután?*

– Miután a jezsuita iskola beindul, sőt sikerül a városfalon belülre a Farkas utcai Ferenc-rendi kolostor szakszerűen átalakított helyiségeibe (a mai református templom mellé) telepíteni, 1581 májusában alapító levelet bocsát ki Báthori István, mely szerint az intézetet feljogosítja, hogy a külszrági akadémiákon szerzettel egyenértékű baccalaureusi, magisteri és doktori címet adjon, vagyis egyetemenként működjk. Hogy a vidékről ide sereglő ifjak elhelyezéséről is gondoskodjk, 1583-ban egy 150 férőhelyes szemináriumot (étkezde és bennlakás) is felállít, melynek kétemeletes épületet emeltet. A szeminárium szabályzata és fametszete is ránk maradt. 1584-ben beindul a bölcsészeti és a teológiai tanfolyam. Az 1586-os pestisjárvány átmenetileg elnépteleníti a főiskolát, két évre rá a medgyesi országgyűlés meg száműzi a jezsuitákat Erdélyből. De már 1591-ben visszatérnek, 1595-ben visszavonattják a sérelmes végzést, s újra megnyitják gyorsan benépesülő kollégiumukat. Pietro Maior rektor vezetése alatt 28 tanár 350 diákot oktat ekkoriban. A bölcelet és a teológia is működik. Aztán 1603 júniusának háborús napjaiban, a város ostroma idején a felizgatott tömeg megtámadta és tönkretette mind a kollégium, mind a szeminárium épületét, a jezsuitákat pedig kiűzte a városból. A Kolozsvárt rövidesen hatalmába kerítő Basta főkormányzó az unitárius iskolát adta a jezsuitáknak, de ahogy az osztrák befolyás megszűnt, 1605 nyarán a protestánsok – ezúttal közel egy századra – kiűzték a jezsuitákat. Eszerint az akadémiái jellegű tanintézet alig néhány évig működhetett Kolozsváron, tanárainak nagy többsége lengyel, olasz, spanyol volt, s nemzetközileg egységes tanrendszerüket, a Ratio Studiorumot alkalmazták itt is.

– *Mikor jöttek vissza Kolozsvárra a jezsuiták?*

– A jezsuitáknak csak 1690-es években sikerül újra tartósan berendezkedni Kolozsváron. 1698-ban az óvárban már akadémiái tagozatukat nyitják meg, s 1712-re működik az intézet minden fokozata. Az óvári zárdaépület szűkösnek bizonyul, s ezért 1704 táján a Bel-Torda (ma: Egyetem) utca és Farkas utca találkozásánál hatalmas épületet vásárolnak, s ide húzzák fel az igényeiknek megfelelő épületeket: templomot, rendházat, iskolát, akadémiát, két fiúneveldét. Egy részük még ma is áll. Az építkezések az 1730-as évek közepén fejeződnek be, a város egyik leghatalmasabb barokk épületegyüttesét eredményezték, közepén az 1744-ből származó Mária-oszloppal. 1727-től folyt itt a tanítás. E virágzó intézet létét a jezsuita rend felosztatását kimondó, 1773-ban kelt pápai bulla sodorta veszélybe.

– *Mária Terézia a különböző felekezetek bevonásával egyetemet szeretett volna felállítani Kolozsvárt, de a terv kivihetetlennek bizonyult. Mi történt tulajdonképpen?*

– Mária Terézia jól érzékelte, hogy az Erdély nagyságú országrészben felsőoktatásra is szükség van. Korábban az iskolák felső tagozatának folytatásaként működött itt-ott teológiai, illetve jogi tanfolyam, de ezek végzettjei általában még egy-két évet külföldi egyetemekre is jártak, s csak azután tekintették befejezettnek képzésüket. Ez az oktatási rendszer külön kiépült a katolikus és külön a protestáns iskoláknak. A katolikusok inkább az itáliai és ausztriai, a protestánsok a németországi, németalföldi, angliai továbbtanulást részesítették előnyben. Mária Terézia azt szerette volna, hogy itt Kolozsváron is teljes képzésben részesülhessenek a fiatalok. Erre a célra a Báthori István alapította főiskola legjobb magot képezte volna. Úgyhogy a királynő 1774-ben megveti a jogi, 1775-ben az orvosi kar alapjait. Tovább működik a teológia. A protestánsok azonban nem lelkesedtek az új egyetem gondolatáért. Érthetően. A korábbi jezsuita intézetben a Habsburg uralkodó támogatásával működő egyetem minden ígéretés ellenére az osztrák-katolikus szellemet terjeszthette volna. Alig 65 évvel a zömében protestáns Erdély osztrák fennhatóság alá kerülése után a protestánsok mindent elkövettek, hogy hagyományos oktatási rendszerüket lehetőleg érintetlenül megőrizzék. Az egyetemalapításban inkább valami ravasz kísérletet sejtettek, ami megfosztaná kollégiumaikat az akadémiai kurzus jogától, korlátozná fiataljaik külföldi továbbtanulását.

Az új elnevezése szerint a Királyi Akadémiai Líceumot végül a királynő 1776 őszén a piaristákra bízta, akik az 1948-as tanügyi reformig rangos iskolaként vezetik. Különben II. József 1784-ben az egyetemi rangot el is veszi az intézettől. A jogi tanfolyam és az orvosi kar szinte teljesen elkülönül, a jogi kart 1850-ben Szebenbe helyezik, az Orvos-Sebészeti Tanintézetet önállósítják, ez 1872-ben beolvad az egyetembe. E két szak tanárai és főleg hallgatói között akadtak protestánsok is.

– *Hogy alakult később az iskola története? Miként bővült időközben Kolozsvár iskolahálózata és milyen viszony uralkodott a felekezeti iskolák között?*

– az 1700-as évek első harmadában kialakul a három felekezeti iskolaközpont Kolozsvárt: az unitáriusoké, a Belső Magyar utcában, a reformátusoké a Farkas utca közepén, a katolikusoké a Farkas utca nyugati végén. Ettől fogva ezek többé-kevésbé párhuzamosan működnek. A két protestáns iskola anyagilag nehezebb helyzetben van, csak a XIX. század elejére jutnak megfelelő épületekhez. A reformátusok már 1773-ban, az unitáriusok csak 1847-ben indítanak jogi tanfolyamot, de mindkét helyen folyik bölcseleti és teológiai oktatás is. A különbségeket tulajdonképpen csak Mária Terézia *Ratio Educationis* (1777) és II. József *Norma Regia* (1781)

néven ismert tanügyi szabályzatai tudatosították, mert ezeket a jórészt ésszerű, a felvilágosodás szellemét tükröző előírásokat a katolikusok alkalmazták, a protestánsok meg – hagyományaikra hivatkozva – elvetették. Az egységesítés az 1850-es évektől következik be: mindhárom intézet egyenrangú középiskolaként működik tovább, a fontosabb eltérés csak a felekezeti jellegben marad. Az 1872-ben megnyíló kolozsvári tudományegyetem mindhárom intézet tanári karának a legjobbjait átveszi, s mindhárom diákjai ezután itt folytatják tanulmányaikat. A XIX. század végéig a három felekezeti tanári kar között nem sok kapcsolat mutatható ki, a diákok viszont a fiatalokra jellemző módon többnyire barátkoztak, közösen mulattak, és lelkesedtek a forradalomért.

– *A tudományegyetem megalakulását megelőzően hol folyt a tudományos munka, voltak ennek műhelyei azelőtt is?*

– Az 1860-as, 1870-es évekig, amíg az Erdélyi Múzeum Egylet, illetve a tudományegyetem megalakult, évszázadokon át a tudományos munka legfontosabb műhelyeinek a nagy hírű kollégiumok számítottak tájainkon. Ezekben alakultak ki olyan tudományos könyvtárak, amelyek a humán diszciplínák műveléséhez nélkülözhetetlenek, s itt kerülhetett kapcsolatba több tudós elme, akik eszmecseréje ösztönzően hatott a vizsgálódásokra.

Régen a kollégium és a könyvtár összetartozó fogalmak voltak. Egyik-másik tanintézet esetében a tűzvész felemésztette a könyvtár nagy részét, de pár évtized alatt adományozások segítségével újra gazdag tékát alakítottak ki. A nagyenyedi és a marosvásárhelyi református kollégiumok könyvtára fogalomszámba megy, ugyanez mondható el a három nagy kolozsvári iskola gyűjteményéről. Az unitáriusokké e felekezet leggazdagabb dokumentációs anyagát öleli fel, a katolikusoké a Báthori-egyetemig nyúlik vissza, a reformátusoké az 1650-es évekig. Mindegyikben ősnymtatványok, a Régi Magyar Könyvtár unikum példányai, számos kézirat vonzotta a kutatókat. A két világháború között a György Lajos vezette katolikus „Lyceum könyvtár” a magyar egyetemi hallgatók szellemi műhelyévé emelkedett.

– *A negyvennyolcas tanügyi reformkor mi történt ezekkel a nagybecsű szellemi értékekkel?*

– Az 1948-as tanügyi reformkor – szerencsére – az illetékes hatóságok felismerték e könyvgyűjtemények jelentőségét, s azok megőrzéséről gondoskodtak. Az új iskolák nem lehettek a könyvtárak gazdái, hiszen a tanárokat, diákokat a régi művek eszméi esetleg „téves következtetések” levonására indíthatták volna. Az egykori diákkönyvtárakból mégis elég sok régi kötet, lexikon átkerült az iskolák megalakuló könyvtáraiba, s az ötvenes években fájdalommal kellett végignézni e kötetek kiselejtezését, valószínű beuzátását. A tanári „nagykönyvtárakat” dokumentációs gyűjteményekké nyilvánították, s egy-egy tudományos intézethez csatolták (egyetem, akadémia), használatukat külön engedélyhez kötötték.

A három kolozsvári felekezeti iskola könyvtárait az akadémia vette át, s anyaguk rendezéséről, kiegészítő katalogizálásáról is gondoskodott. 1975-ig eredeti helyükön maradtak, akkor felépült a Farkas utcai szerencsétlenül tervezett modern akadémiai könyvtáráépület, s ide szállították át mindhárom állományt, és még néhány vidéki intézet könyvtárát is itt helyezték el. Az állományokat külön-külön számozás alatt tartják nyilván. Nem tudok róla, hogy e költözések során veszteségek érték volna a gyűjteményeket, az azonban tény, hogy a rossz, mindutalán beázó betonépület nem tesz jót a könyveknek, kéziratoknak.

– Az erdélyi iskolahálózat alapvetően felekezeti-egyházi jellegű volt, évszázadokra visszamenően. Ezt, gondolom, mindig is tekintetbe kell vennie annak, aki az erdélyi magyar iskolák történetével, fejlődéstörténetükkel foglalkozik...

– A tanügyi reform előtti iskolahálózat megértéséhez az első világháborút követő időig kell visszanyúlnunk. Az erdélyi iskolahálózat valóban alapvetően felekezeti-egyházi jellegű volt évszázadokra visszamenőleg. A katolikusok, reformátusok, evangélikusok, unitáriusok, görög katolikusok, sőt a görögkeletiek is rendelkeztek néhány tanintézettel, ahol számos kedvezményt biztosítottak a felekezetükhöz tartozó szegény, de tehetséges, törekvő fiataloknak. Erre a legjobb példát a nagyenyedi kollégium nyújtotta a szolgadiák-rendszerrel. Így századunkig felekezet szerint jártak a gyerekek iskolába. Csak a századfordulón létesült itt-ott néhány állami gimnázium, főreáliskola, tanítóképző, leánynevelő intézet – a szükségleteknek megfelelően. A felekezeti iskolák az 1920-as évek elején is tovább működhettek, legfeljebb az épületek körül alkult ki vita, az állami iskolák román tannyelvűvé váltak, de jó részükben egy-két magyar osztályt is meghagytak. Az 1925-ben hozott Anghelescu-féle törvények okoztak kemény megpróbáltatásokat a felekezeti iskoláknak. Nagyon megnehezítették az érettségit, kiültették a más felekezetűeket, megfelelő épülethez, felszereléshez, kellő számú elismert diplomás tanárhoz kötötték a nyilvánossági jog megadását. Márpedig az épületet néha éppen az új román líceum részére foglalták le, a tanárok diplomáját pedig épp a román nyelvvizsga hiánya miatt nem ismerték el. A nyilvánossági jogtól megfosztott iskolák diákjai valamelyik állami iskola tanárai előtt kellett hogy vizsgázzanak, s ez olyan nehézséget jelentett, mely miatt az intézet rövidesen sorvadásnak indult, elnéptelenedett. Az 1920-as évek végére az állami iskolák magyar tagozatai rendre megszűntek, csak kettőben maradt fenn egy-egy osztály egészen 1940-ig: a nagyváradai Emanoil Gojdu Líceumban és a kolozsvári Felső Kereskedelmi Iskolában.

– Ha felekezetenként tekintjük át a két világháború közti időszak magyar iskoláinak a helyzetét, milyen következtetéseket vonhatunk le?

– Könnyen megállapíthatjuk, hogy a történelmi Erdély területén inkább fennmaradtak, míg a partiumi részekben kevesebb eséllyel küzdöttek. Ennek az is a magyarázata, hogy ez utóbbi részek egyházi vonalon újjászerveződéssel küzdöttek, nem léphettek fel olyan tekintéllyel iskoláik védelmében, mint az erdélyi katolikus, református vagy unitárius püspökségek. A római katolikusoknak Brassóban, Csíkszeredában, Gyulafehérváron, Kézdivásárhelyen, Kolozsvárt és Székelyudvarhelyen volt 1949-ig működő fiú- és Kolozsvárt leánygimnáziumuk, a marosvásárhelyit 1934-ben tanítóképzővé alakították. A máramaroszigeti, szatmári, nagybányai, nagykárolyi, nagyváradí, szilágy-somlyói, aradi gimnáziumok a 20-as évek elején – elvesztve épületüket, nyilvánossági jogukat – rendre megszűntek, a temesvári piarista gimnázium pedig 1927-től kénytelen volt áttérni a román tanítási nyelvre. Ritka kivételnek számít az aradi iskola, melynek épületét az állam román iskola részére foglalja le, s a diákok-tanárok katolikus iskolaként tovább működnek, 1923-ban új épületet emelnek, s ebben hol nyilvánossági joggal, hol anélkül, 1948-ig folyik az oktatás.

A reformátusoknak Kolozsvárt, Marosvásárhelyen, Nagyenyeden, Sepsiszentgyörgyön és Zilahon volt a fennmaradásért sikerrel küzdő kollégiumuk, Kolozsvárt leánygimnáziumuk, Székelyudvarhelyen tanítóképzőjük. A szászvárositól megvonták a nyilvánossági jogot, s 1927-ben be kellett zárni. A máramaroszigetit már 1921-ben román líceum részére ültették ki. A szatmári képezett itt egyedi esetet: bár 1924-ben megvonták nyilvánossági jogát, több-kevesebb osztállyal a bécsi döntésig sikerült működtetni. Az unitáriusok mindkét kollégiumukat, a kolozsvárit és a székelyudvarhelyit is meg tudták tartani.

Összeszámolva, az 1930-as évek végén 17 nyilvánossági jogú felekezeti iskolánk s két állami líceumbeli osztályunk működött. Ezek gondoskodtak a magyar értelmiség utánpótlásáról. A bécsi döntés után ez a kép módosult, a betiltott-megfojtott iskolák egy része újra feltámadott, s a tanügyi reform után hosszabb-rövidebb ideig magyar (tagozatos) iskolaként működött.

– *Térjünk vissza rövid időre a volt Piarista Gimnáziumhoz, melyet (egyelőre) csak a diákok és a tanárok neveznek Báthori István Líceumnak, kegyelettel emlékezve az alapítóra. Ebben az iskolában – és a Református és az Unitárius kollégiumban is – művelődéstörténetünk számos kimagasló személyisége tanult.*

– Egy-egy iskola rangját a nagy tanáregyeniségek, s még inkább a híressé vált tanítványok névsorával lehet igazán lemérni. E téren mindhárom kolozsvári intézet messze túlmutat a város, sőt Erdély határain is, tanítványai közül számosat a magyar (sőt a román) művelődéstörténetben előkelő hely illet meg. A katolikus tanintézetből indult Pázmány Péter, Apor Péter, Mikes Kelemen, régi irodalmunk három neves képviselője, továbbá a regényíró Jósika Miklós, a szabadságharcos Teleki Sándor, a levéltáros Mike Sándor, a

politikus Groisz Gusztáv, a történész Torma József és Károly, valamint a hozzánk közelebb álló Petelei István, Laczkó Géza, Kuncz Aladár, Passuth László írók, Szamosi János, György Lajos, Rajka László, Zolnai Béla irodalomtörténészek, Révai Károly, Walter Gyula költők. A román értelmiség kiváló képviselői közül elég Gheorghe Șinclaira, Petru Maiorra, Gheorghe Lazăr, Gheorghe Barițiu, Avram Iancu, a Hațieganu-testvérekre utalnunk, mellőzve a görög katolikus főpapok egész sorát.

A Református Kollégium tanítványainak számbavételét olyan történelmi családnevekkel kell kezdenünk, mint a Bánffyak, Bethlenek, Kemények, Kendeffyek, Telekiek, Ugronok, Wesselényiek, ezekből több generáció is itt tanult. Ezúttal csak a kollégiumról szépen megemlékező Bethlen Miklóst emeljük ki közülük. Apáczai Csere János, a nagy pedagógus, Gyarmathy Sámuel nyelvész, Gyulai Pál irodalomtörténész, Szász Károly költő-püspök, Székely Bertalan festőművész, Hegedűs Sándor politikus a régebbi korok tanítványa. Az iskola igazi fénykora a múlt század végén kezdődik, ekkortól kitűnő írók: Áprily Lajos, Járósi Andor, Jékely Zoltán, Kemény János, Kolozsvári Grandpierre Emil, Kós Károly, Kováts József, Ligeti Ernő, Reményik Sándor, Szabó Dezső, Wass Albert; művészek: Buday György, Koréh Endre; tudósok-tanárok: Csendes Zoltán, Gyulai Farkas, Jancsó Béla és Elemér, Jancsó Miklós farmakológus, Köpeczi Béla, Nagy Géza, Szádeczky-Kardos Elemér, Szabó T. Attila, és politikusok indultak innen.

Az Unitárius Kollégium Dávid Ferenc korától a XX. század elejéig felekezetének minden jeles tagját tanítványai közé számíthatja Bogáthi Fazekas Miklós, Szentábrahám Lombárd Mihály, Molnos Dávid, Aranyosrákosi Székely Sándor, Brassai Sámuel, Berde Áron, Kovács János, Gáll Kelemen költők, illetve tudósok egyben az iskola igazgatói is voltak. A reformkori Erdély szellemi vezérei innen indultak: az utazó Bölöni Farkas Sándor, a népies költő Kriza János és Szentiványi Mihály, valamint a történész Kőváry László és Jakab Elek. A múlt század második felétől Balázs Ferenc, Borbély István, Boros György, Böződi György, Gelei József, Gyallay Domokos, Gyergyai Árpád, Lakatos István, László Tihamér, Mikó Imre, Szabédi László, Szent-Iványi Sándor, Varga Béla írók és tudósok neve fémjelzi az itt folyó munkát.

- Időzzünk még a múltnál, mert úgy érzem, aránytalanul keveset foglalkoztunk az erdélyi magyar felsőoktatással, hiszen Kolozsvárt már 1872-ben megnyílt a tudományegyetem, és ennek is immár közel százhusz esztendeje.

- A felsőoktatás erdélyi történetét a már említett Báthori-féle egyetem alapításáig és Bethlen Gábor 1622-es gyulafehérvári (utóbb nagyenyedi) akadémia létesítéséig szokták visszavezetni. Ezek egyike sem tudott a tervezett szinten sokáig fennmaradni, a Mária Terézia kigondolta kolozsvári egyetemből is csak két kar bizonyult időtállóknak, úgyhogy a tulajdonképpeni

felsőoktatást 1872-től, a kolozsvári tudományegyetem megnyitásától kell számítanunk. Az addigi akadémiák, főiskolai jellegű intézetek, tagozatok egyike sem nyújtott teljes értékű képzést, ezt nyugati egyetemeken kellett kiegészíteni. Ez még a teológiák esetében is így volt.

Az Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter tervei szerint létrehozott, de már csak halála után megnyíló négy karral működő kolozsvári tudományegyetem tulajdonképpen teljessé tette az erdélyi tanügyi hálózatot. Nagy hírfő középiskoláink addig is voltak, de a kor színvonalán álló főiskolánk egy se. Ez az egyetem a tudományos élet fókuszává vált, számos kiváló tanára európai viszonylatban is szaktekintélynek számított. A továbbiakban a középiskolai tanárok, orvosok, jogászok itt szerezhettek diplomát, doktorátust, magántanári habilitációt. Az 1918-as közhatalom-változás után az egyetem tanári kara nehéz választás elé került. A szebeni kormányzótanács május 9-én eskütételre szólította fel őket. Akkor kellett volna a román királyra felesküdniük, amikor még a trianoni békeszerződés nem mondta ki a végső szót. Erre a felszólításra végül május 12-én testületileg tagadó választ adtak, mire eltávolították őket az egyetem épületéből, a teljes felszerelést átvéve. Már 1919 novemberében megnyílt itt az új román egyetem – méghozzá rangos tanári karral.

– *Mi történt az egyetem magyar tanári karával?*

– A magyar tanári kar nagy része expatriált, Budapesten próbált „kolozsvári” egyetemet létesíteni. Az itt maradottak a legjobb kolozsvári középiskolai tanárok, tudós papok, kutatók részvételével egy felekezeti közti tudományegyetemet próbáltak nyitni Kolozsvárt. Ez a négy hagyományos kar (bölcseleti, jogi, orvosi, természettudományi) mellett felölelte volna a gyulafehérvári katolikus teológiát és a két kolozsvári protestáns (református, unitárius) teológiát is egy-egy karként. Ez az 1920 nyarától beindult kezdeményezés nem kapta meg a román állami hatóságok jóváhagyását, úgyhogy a Református Teológia épületében nyílt csak egy Tanárképző Intézet, de azt is egy évi működés után a hatóságok bezáratták, irattárát elkobozták. Nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar nyelvű felsőoktatást csak a teológiákon tűrik meg. A magyar fiataloktól elvárják, hogy sajátítsák el a román nyelvet, s járjanak a román egyetemre. A magyar nyelv és irodalom szakosok képzésének biztosítására 1922-ben magyar tanszéket létesítettek a román egyetemen, s azt Kristóf György szászvárosi tanárral, jeles irodalomtörténésszel töltötték be. Még volt egy lehetősége az erdélyi fiataloknak: külföldi egyetemre járni. Ez azonban igen költséges volt, csak a legmódosabbak engedhették meg maguknak, ráadásul a diplomát utóbb nosztrifikáltatni kellett.

A Kolozsvárról eltávozott egyetemi tanárok végül Szegeden folytatták tevékenységüket: 1940-ig az ideiglenesen Szegeden működő kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem címet használták. Az 1940-es bécsi döntés

után vissza is költöztek Kolozsvárra. Az itteni román egyetem pedig Szebenbe települt át. Négy év múlva a politikai változások újabb szituációt teremtettek: a magyar egyetem tanári karának nagy része helyben maradt Kolozsvárt, s visszaköltözött ide a román egyetem is. Az előbbi Bolyai János, az utóbbi Victor Babeş nevét vette fel. Korábbi középiskola-épületek bevonásával a tanszékek elhelyezése is megoldódott, kivéve az orvosi karét. Így került a Bolyai Egyetem orvosi kara Marosvásárhelyre (később önállósult). A jól működő, rangos Bolyai Egyetem sorsa az 1959-es egyesítéssel pecsételődött meg. Mint Babeş-Bolyai Tudományegyetemnek eleinte legtöbb szakán kétnyelvű oktatás folyt, aztán rendre a magyar csoportok eltűnedeztek, a magyar tanerők kiöregedtek, s az 1980-as évek végére alig két-három karon volt még néhány tárgyból magyar nyelvű előadás. Az 1980-as évek közepétől már a Babeş-Bolyai elnevezést is mellőzték. Az egyetem sorsa párhuzamosan alakult az Ady-Şincai Líceuméval. 1946-ban egy Magyar Művészeti Intézet is létesült Kolozsvárt, mely a felsőfokú zenei, képzőművészeti és színészképzést biztosította. Ebből vált ki a Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskola, mely 1954-ben Marosvásárhelyre költözött, a zenei és képzőművészeti oktatás pedig a Gheorghe Dima Zenekonzervatórium, illetve a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola magyar tagozatának keretében folyt tovább. Sőt, a még 1869-ben alapított, majd elrománosított Mezőgazdasági Főiskolán is létesült magyar tagozat az 1940-es évek végén. E tagozatok évről évre szűkültek, egy-két magyar nyelvű előadásra csökkentek, végül megszűntek.

A fenti példák mind azt bizonyítják, hogy csak az önálló magyar tannyelvű intézetek életképesek, maradandók. A tagozatok a lassú elhalás burkolt eszközei.

– *Ma hogy ítéled meg a romániai magyar iskolák jövőjét?*

– Nehéz jóslni. Tény azonban, hogy a magyar nyelvű oktatás jövőjétől függ az erdélyi magyarság léte, hosszú távú fennmaradása is. Éppen ezért folytak a legnagyobb csaták 1990 elején az iskolák körül. Ezért nincs haladás az egyetem ügyében sem. A kettő különben szorosan összefügg. Itt az a kérdés, hogy azok az erők kerekednek-e felül, és milyen távon a román politikai életben, akik elfogadják, tényként kezelik a magyar nemzetiség itteni létét, vagy azok, akik egyetlen perspektívaként a nemzeti egysínűséget ismerik el, tehát a beolvasztás vagy a kivándorlásra való ösztönzés határozza meg a magyarsággal szembeni álláspontjukat.

A megmaradás szempontjából fontosnak vélem az egyházi iskolahálózat újbóli kiépülését. Ezek az iskolák fokozottabb önállósággal rendelkeznek az állami tanüggyel szemben, s főleg a humán értelmiség kinevelését biztosíthatnák. Sajnos ma egyházaink anyagi helyzete nem teszi lehetővé, hogy valamennyi korabeli iskolájukat visszavegyék és működtessék, még állami segélyekkel sem. De mindent meg kellene tennünk, hogy legalább az ősi iskolákban újra magyar nyelven és szellemben folyék az oktatás-nevelés.

Aki ilyen iskolában végez, egy életre programot kap, szemléletet, tudni fogja, hol a helye.

Iskolahálózatunk csúcsa, szellemi összefogója volna a magyar tannyelvű egyetem. Úgy is, mint a tanári kar képzője, irányítója, de még inkább mint a diákság továbbtanulásának intézménye, amely a gyermekeiket román iskolába kényszerítő magyar szülők szájából kivenné az utolsó érvet is. Ez az egyetem kellene hogy biztosítsa azt az értelmiség-utánpótlást, amely a kivándorlók helyét feltöltené, s amely biztosítaná identitástudatunk fennmaradását. Szomorú, hogy az elmúlt jó másfél évtizedben ez az identitástudat egy egész generációnál tartalom nélkülivé vált. Nem sokra megyünk olyan magyarokkal, akik csak azt tudják, hogy ők magyarok, de jóformán semmit sem ismernek népük történetéből, művelődéséből, még magyar beszédük is állandóan idegen kifejezésekkel keveredik. Ez az az állapot, amelyből legkönnyebb átlépni egy másik kultúrkörbe – persze annak is csak a peremvidékére. Ha tanügyünk is pár év alatt olyan felszabaduláson-átalakuláson megy keresztül, mint sajtónk, akkor reménykedve nézhetünk a jövő elébe.

(A történelem sodrában: Új Magyarország, 1992. május 20.)

Kolozsvár, 1991. augusztus.

MINT HAJDAN A GÁLYARABOK

– Főtiszteletű püspök úr, akaratom ellenére nagy szavakat fogok használni, de mászt nem is igen tehetek, mivelhogy a tények kényszerítenek rá. Tökés László, a Királyhágó-melléki Református Egyházkerület püspöke, volt dési, brassói, temesvári (és menyői?) lekézt bevonult a történelembe. A magyarba jogos büszkeségünkre, a románba... Nos, ez az, amit én nem tudok megítélni, de reméljük, hogy az idő helyükre teszi a dolgokat, és a rágalmak és életveszélyes fenyegetések helyett előbb-utóbb a tényeken nyugvó igazság fog felfényleni.

Visszagondolva a temesvári eseményekre, az előző és az azt követő évekre, hogy érzi, mi volt az a belső erő, amely rábírta avagy predestinálta erre a küzdelemre? Kérdezem ezt azért is, mert nemcsak formai hasonlóságot látok az ön mai áldozatos munkája és a XVII. századi ellenreformáció idején hitükért gályarabságot vállaló református papok sorsa közt.

– Mindig éreztem magamban egyfajta elhivatottságot arra, hogy Erdély dolgában, egyházam életében valami fontosat, meghatározót tegyek. De ez sohasem volt öncélú. Nem olyanfajta magatartás volt ez, hogy nagy ember akar lenni az ifjú ember, aki keresi a híressé válás útjait-módjait. Hisz ha valóban erre vágytam volna, úgy az ilyesfajta nagyság irányába számtalan lehetőség nyílt volna számomra. Így például, voltak ígéretes írói próbálkozásaim, egyházi téren pedig, márcsak származásomnál fogva is, karriert csinálhattam volna, de sohasem tudtam elmozdulni ezekbe az öncélú irányokba. Sokkal jobban érdekelték a rajtam kívüli igaz célok, mint saját személyem. Egyszerűen utáltam magam, ha arra gondoltam, hogy író legyek magáért az íróságért. Éreztem, tudtam, hogy ezt a luxust nem engedhetem meg magamnak.

Ugyanakkor az elhivatottság-érzés kínzó is volt, mivelhogy nem voltam meggyőződve arról, hogy elhivatottságomnak valós alapja van. Nem túlfűtöttségből vagy hatalmas önbizalomból fakadó elhivatástudat volt ez az érzés, hanem önemésztő, útkereső nyitott magatartás. Erre a kérdésre van egy egészen prózai válaszom is. Mindig munkált bennem az igényesség, az az erkölcsi erő és hitbeli készítés, hogy amit csinálok, jól csináljam. Hogy ki mondjam az igazságot. Kötelességtudat, odaadás, becsület, igazságszeretet – ezek az egyszerű fogalmak számomra mindig nagyon fontosak és hasznosak voltak, mert nem engedtek elrugaszkodni a valóságtól, visszatartottak a felelőtlen képzelgésektől.

– Azt mondják, hogy a konvencionális értelemben vett nagyság jelei már korán kiütköznek. Az alkotói tehetség – különösen az íróknál – már harmincéves korig kitetszik...

– Én egyáltalán nem voltam biztos a dolgomban. Hivatástudatom egyfajta magatartásra, kötelességteljesítésre és szolgálatvállalásra korlátozódott, úgyannyira, hogy elhatároztam: minthogy itt élek, ezt és ezt kell tennem. Lelkipásztorként – legjobb belátásom és lelkiismeretem szerint – szolgálnom kell a gyülekezetet és a népemet. A körülmények annyira akadályoztak a cselekvésben, oly meghatározott volt a helyzetem és korlátozottak a lehetőségeim, hogy soha nem törekedtem rendkívüli célokra, megelégedtem a kötelességek teljesítésével, a szolgálattal. Bár mindig is a totalitás, az egyetemes kérdések érdekelték, tudatosan leszűkítettem az érdeklődési köröm és a munkaterületem az elérhető dolgok világára, úgy értem, hogy az egyházon belül maradtam.

Engem ez a rendszer egy pillanatig sem tudott elnémítani. Származásomnál fogva és neveltetésemből eredendően, sok osztálytársamtól eltérően, engem ez a rezsim [a letűnt Ceaușescu-diktatúra, az én megjegyzésem: A.K.] egy percig sem tévesztett meg. De azt is tudtam, hogy egymagam nem válthatom meg a világot, nem dönthetem meg a rendszert.

– Mégis a '89-es eseményeket az ön bátorsága, példaértékű magatartása robbantotta ki Temesvárt...

– Most úgy tűnhet, mint hogyha én célegyenest törtem volna Ceaușescu megbuktatására. Tisztában voltam vele, hogy az én pászmám a gyülekezet, az egyház. Filozofikusan fogalmazva – az adott lehetőségek keretén belül kerestem meg a feladatokat és tűztem ki céljaimat. Korán felismertem, hogy erről a körülhatárolt területről mint egyediből lehet eljutni az egyetemesig. Nem kell egyszerűen magcélozni a világirodalmi rangot az írónak ahhoz, hogy világirodalmi szintű alkotó legyen belőle, hiszen jó magyar íróként egyetemes értékeket képviselhet. Ez az egyik legnagyobb tanulság, amit elég hamar felismertem és idejekorán levontam magamban a következtetéseket. Nem hőzöngtem, nem akartam világraszólót csinálni, ott volt nekem a brassói, dési, a temesvári gyülekezet, a segédlelkészi, majd a másodlelkészi hivatás, és úgy gondoltam, hogy az adott kereteken belül kell a maximálisat nyújtanom.

– Ez egyértelműen kitűnik abból, amit a romániai magyarságért tett/tesz. Számomra az is nyilvánvaló, hogy mindez azért van, mert sokkal erősebb az igazságérzete, mint általában az embereknek. Hiszen ha nem lett volna ez a belső motiváció, nem biztos, hogy vidéki lelkész létére a szociális igazságosságért és az emberi méltóságért folytatott küzdelem rögzös útjára lépett volna. Tévednék?

– Csakhogy ez sohasem valamilyen erkölcsi maximában öltött testet, hanem mindig a maga hétköznapióságában volt jelen.

Én nem akartam igazságszerető lenni, aminthogy azt *sem akartam*, hogy az legyen Temesváron, ami végül is lett. Az, ami történt, számomra természetes volt. Mindig is azt vallottam, hogy az erkölcsi kategóriákat az elvontságok magasságából le kell hozni a mindennapok konkrét világába, hogy ne csupán absztrakt értéküket lássuk, hanem használható, hatékony morális értékeként viszonyuljunk hozzájuk. Azt tapasztaltam, hogy a maga helyén kimondott ige komoly hatóerő.

Tudták ezt a rendszer ideológusai is. Amint azzal is tisztában voltak, hogy a hamis beszéd is hatalmas erővé válhat. Engem mindig bosszantott: milyen bárgyúak vagyunk, hogy tudniilik mi nem hiszünk az igaz beszédben, az igében, miközben ők még a vicceinket is komolyan veszik, még azoktól is félnek. Bosszantott, hogy mi nem becsüljük annyira a hitünket, nyelvünket, szellemi és erkölcsi értékeinket, mint azok, akik meg akartak fosztani tőlük, le akarták rombolni őket bennünk és körülöttünk. Ők jobban tudatában voltak a mi értékeinknek, mint mi magunk, akik szerencsés birtokosai voltunk/vagyunk. Tudnunk kell, hogy ők, a maguk módján, nagyon komolyan veszik a szavakat.

– *Hitehagyottá lettünk volna, azért nem hiszünk a saját képességeinkben, a magunk erejében?*

– Annak a hatalmas romboló munkának, amit számunkra az elmúlt negyven, illetve hetven év jelentett, megvan a negatív eredménye: én az emberek egy részében bizonyos fokú eszményvesztést, erkölcsi kopást érzek. Ez számomra ma már evidencia. A fafurombolás példázata lehet annak a fajta rombolásnak, amit erkölcsi-szellemi világunkban igyekeztek véghez vinni. Ehhez még hozzájön az a tapasztalati bölcsesség, hogy a rosszat könnyebb eltanulni, mint a jót, könnyebb valamit tagadni, mint állítani. A rombolás pillanatok műve (is) lehet, míg az építés akár évszázadokig is eltarthat.

– *Visszatérve ama ösztökélő igazságszeretethez, úgy érzem, hogy püspök úr muszájherkulesként lépett a szolgálatnak erre az útjára.*

– Jól érzi. Mert amint az Ige mondja: nem tehetjük, hogy amit láttunk és hallottunk, azokat ne szóljuk. Arról van szó, hogy ha a valósággal kölcsönviszonyba lépünk, nem vonhatjuk ki magunkat a helyzetből eredő tennivalók alól. Ilyen értelemben kétszeresen igaz az, hogy nem az én érdemem – nem valamilyen elvont romantikusan hősiek érdem az –, ami általában az én küzdelmemre jellemző. Ez determinált. Ha úgy tetszik: predestinált. Igaz, ezt nagyon nehéz felfejteni, kimutatni. Közhírré tenni azokat a belső folyamatokat, amelyek e lélek ihletései, igaz üzenetek, melyek valahol a tudat és a tudatalatti tartományában következnek be.

Azt kérdezi egy-egy bizonyágtételre vágyó nyugati riporter: mi indított téged erre a cselekedetre? És azt várná, hogy azt mondjam: megszólított az Isten angyala, és elindultam azon az úton. Nyilván ez túlonatúl leegyszerűsítő és mechanikus válasz volna. Azt, hogy mi megy végbe a lélekben az első

imádságtól a biblia tanulmányozásáig, a homiletikán és az exegézisen keresztül, s hogy mindezeknek milyen hatásuk van a lélekre, nagyon nehéz kideríteni. Meg vagyok győződve róla, hogy olyan pozitív, hiteles, történelmi gyökérű hit birtokában vagyok, amely az életben hatóerővé válik, nem csupán malaszt.

– *Püspök úr karizmatikus személyiség...*

– Ezt igazán mások tudják megítélni, én csak arról az először derengő, később erősödő, majd a hétköznapi teendőiben feloldódott hivatástudatról beszélhetek, amit mindig is éreztem, de amit oly nehéz tetten érni, valóságosan elhinni. Ehhez igazán külső szem kellett.

– *Külső megfigyelőként mondhatom, hogy rendkívüli hatása van annak, ahogyan a tömegekkel bánni tud, valami bensőséges egységet teremtve velük. Az emberek hisznek Tőkés László szavaiban, követik őt, mert példaképüknek tartják, hiszen sohasem csalódtak benne.*

– Megkönnyítette a helyzetemet azzal, hogy a tömegeket említette, mert úgy érzem, hogy ez a karizmatikus erő, amiről említést tett, részben az Igéből ered, részben pedig épp a tömegektől származik. Határozott érzésem ugyanis, hogy igazában ők adják a számba a szavakat, társszerzőkké lépve elő. Csodálatos élményt jelentenek számomra az emberekkel való nagybetűs találkozások, az, hogy szólhatok hozzájuk. Nem föltétlenül a főterek több tízezres tömegeire gondolok, hanem egy-egy szerény kis templomnak a tömött padosaira. Szemükben bizakodást látok, valamiféle energiának az átáramlását; olyan lelki kommunió megy végbe ilyen alkalmakkor, amely igencsak megkönnyíti az igehirdető dolgát. Én egyébként magam eléggé racionális, némelykor már-már rideg gondolkodású embernek tartom. Ez annyiban jó, hogy nem az elragadtatás, az egzaltáltság beszél belőlem. Mindig kontroll alatt van a lelkesedésem, a mondatok, a beszédek, amelyek elhagyják a számát. Nagyon forrón szeretem az embereket, akik számomra krisztusiak, mert az arcukon látom Krisztus urunk vonásait, ami – konkretizálódva – közösségivé, nemzetivé nemesedik. Ezzé is és azzá is. Mert hogyha egy román tömeghez szólok, ott is végbemegy bennem ez az átalakulás. Más változat ez persze, de egyidejűleg közösségi, emberi és nemzeti is. Lényegében ez a hitelvi inkarnáció folytatódik, megy tovább a legprofánabb módon.

– *Örülök, hogy ide lyukadtunk ki, mert szerintem a hit átültetése a tömegekbe ma mindennél fontosabb, mivel úgy érzem, hogy az erdélyi magyarság határhelyzetbe jutott, amelyből vagy kitör, vagy – a körülmények hatalma folytán – felmorzsolódik.*

– Ez valóban súlyos gond. Emlékszem, teológus-hallgató koromban, a hetvenes években a Gyimesekben egy csángó magyar asztalnál erről beszélgettünk Bretter Györggyel. Azon töprengtünk, vajon ma van-e még lehetőség arra, hogy a tömegekhez szóljunk. Van-e közösségteremtő ereje az Igének? Nem inkább az-e a törvényszerű, ami a nyugati világban történt, ahol

mindössze négyen-öten lézengenek egy hatalmas katedrálisban? Vajon nem értéktelenedik-e el minden könyv, minden üzenet, tartalom „Országok rongya! könyvtár a neved”-szerűen? Bretternek komoly aggályai voltak, akkor még az egyház jövője szempontjából téve fel a kérdést, hogy tudniillik milyen létjogosultsága van az egyháznak, az Igének. Persze cseppet sem rosszindulattal az egyház iránt, de nagyon szkeptikusan. Akkor a kérdés nyitva maradt. Eladdig ilyen formában soha nem találkoztam ezzel a gondolattal. Azóta viszont többször eszembe jutott, és mint egyházvezetőnek számomra ez ma egyik nagyon fontos kérdés.

– Az átélt borzalmak és azt követően kérdezem, hogy többször is életveszélyesen megfenyegették: ha újra választania kellene, ugyanazt az utat járná?

– Én mindig is boldognak éreztem magam. Persze tudnunk kell, hogy a társadalmat hamis boldogság-képzetek uralják, hisz a boldogságról az az általános felfogás, amely szerint az ember akkor boldog, ha nincsenek anyagi gondjai, biztonságban él, a drámának vagy a tragikumnak még a lehetősége is messze elkerüli. Tulajdonképpen az emberek a saját hamis elvárásaikban csalódnak akkor, amikor boldogtalanokká válnak.

Ha negatív állapot állt is be az életembe '89 utolsó hónapjaiban, akkor azt semmiképpen sem mondhatnám boldogtalanságnak. Inkább nevezhetném irtózatosságnak, veszélyeztetettségnek, keserűségnek, mert ezek számomra nem voltak ellentett fogalmai a boldogságnak.

A boldogság sokak szemében azonos az elégedettséggel. Én amúgy általában nem voltam elégedett, viszont elégedett voltam azzal, amit mondtam. Elégedettségre adott okot az, hogy nem ütöttek le vagy még nem vittek el. Hogyha úgy vesszük, hogy a boldogság közönségesen azonos az elégedettséggel – mint jeleztük volt –, akkor én is boldog voltam, de másképp elégedett, mit ahogy általában az elégedettséget elképzelik az emberek. Nincsenek az életemben elszalasztott esélyek. Hisz ki voltam én? – egy kispap, aki tette a magáét. Előbb segédlelkészként, aztán másodlelkészként, később onnan is kidobtak, tíz évig egy segédlelkész szobában laktam, később sikerült megházasodnom... Azt mondták, válogatós voltam, azért. De az az igazság, hogy nagy dolog egy ilyen választás, ha az ember következetesen viszonyul hozzá.

Kintről nézve semmi sem ment úgy, mint ami általában egy sikeres életre jellemző. Temesvárra is csak azért kerültem, mert politikai botrányra nőtt, hogy már két éve állás nélkül voltam. Ezért aztán kineveztek, vagyis hát újból visszafokoztak segédlelkésznek. Ha vázlatosan végignézem az életemet, azt kell mondanom, hogy nem volt sikeres élet. Nem volt nagy elégtételekkel teljes élet, viszont soha nem éreztem, hogy másképp kellett volna élnem. Lehettem volna teológiai tanár, mehettem volna külföldi egyetemekre, mert 1979 óta megvolt az ösztöndíjam (vizsgáztam érte), éppen csak az engedélyt

nem adták meg a hatóságok. Vártak Bristolba és egy kanadai egyetemre. Inkább az volt a jellemző, hogy általában semmi sem sikerült, de soha nem a sikertelenség keserű érzésével éltem, hanem mindig a tennivalók tudatában mentem tovább. Céltudatos voltam. Volt ebben egy kis vakmerőség is, mert annyi negatív visszajelzés nyomán igazán megtörhettem volna, mint ahogyan nagyon sok jobb sorsra érdemes, nagyreményű kollégám megtört, akik kezdetben nagyon sokat ígértek és bizonyítottak is. Az a szörnyű rendszer megannyi értékes embert tönkre tudott tenni! Hála Istennek én mindezekben a nehéz helyzeteken túljutottam. De csak azért, mert tudtam, hogy másnap mit kell tennem; tudtam, hogy mit gondolok, hiszek. A felfogásomat annyira magaménak éreztem, mint a bőrömet.

– '89 végén mindenki úgy érezte, hogy elérkezett a megváltás pillanata. A ROSSZ (a diktátorházaspár) fizikai megsemmisülése felszabadítóan hatott az emberekre, akik joggal gondolhatták úgy, hogy távozásukkal megnyílt a kapu egy emberibb világra és a tiszta vágyak beteljesülésének immár nem lesz semmilyen komolyabb akadálya. Egy ország ujjongott akkor...

– Sőt, azt mondják, hogy Ceaușescu bukásának a hallatára még Amerikában is kiszálltak az emberek az autókból, a taxik túlköni kezdtek...

– Viszont ma, jó két évvel az akkori események után már tudjuk, hogy a sok ígéretésből szinte semmi sem lett, reményeinket a hatalom belénk fojtotta. Az 1990-es márciusi marosvásárhelyi pogrom és a példátlan nacionalista, sovinszta uszítások keserűségével a torkunkban, önnek milyennek tűnik 1989 decembere, Temesvára?

– Mindenekelőtt azt szeretném megjegyezni, hogy a folytatás semmit nem von le az akkor történtek értékéből. Képletesen szólva, a válás nem kérdőjelezheti meg a házassághoz vezető szerelem és az első évek boldog házasságának a hitelességét. Úgy gondolom, hogy '89 decembere úgy volt szép, teljes, igaz és hiteles, ahogy volt. Erre kellene felhívni százazrek figyelmét itt Erdélyben, mint azokét a magyarországi testvéreinkét is, akik akkor velünk együtt ujjongtak, viszont ma már annyira fanyalognak, hogy nem tudnánk összetoborozni ötezer lelket sem egy tüntetésre Erdély érdekében. Ne higgyék, hogy a kezdet veszített az értékéből azért, mert nem úgy folytatódott, ahogy elvártuk.

– Az okban elvontan benne van ugyan a kifejlés lehetősége, de az ok nem lehet felelős a következményekért.

– Valóban nem! Ami a kérdés lényegét illeti, 1989 decembere feltétlenül a végét jelenti egy korszaknak, ha tartalmilag nem is jelzi mindenképpen a kezdetét egy újnak. Azt viszont nem tagadhatjuk, hogy távlatokat nyitott, az esélyt teremtette meg a jobbra, a szebbre, az igazabbra. A lehetőségek pedig a valóság szerves részét képezik. Ezt az apostol úgy mondja, hogy a láthatatlan dolgok valósága a hit. Bár nem biztos, hogy az, amiben hiszünk, beteljesül,

mégis valóságként kell megélni. A hit vonzásában, vagyis egy láthatatlan valóság távlatosságában kell élni és cselekedni.

Az én életemet '89 decembere teljesen átalakította. Az ént általános énként, vagyis mindazoknak a nevében gondolom, akik érzékenyek erre a távlatra. A hitbeli dimenzióra. Nemcsak a maga egyediségében volt szép és hiteles '89 decembere, hanem a távlatnak mint lehetőségnek a szempontjából is igaz. Hogy ez a folyamat mégis ilyen göröngyös, kiábrándító, sőt mélyülő válsággal jár együtt? Igaz, de gondoljunk arra, hogy ez csak a dolgok felszíne, a mélyben egészen más az áramlás, valamiféle ígéretes sodrás észlelhető.

– Minden nyilatkozatából, megnyilvánulásából azt veszem ki, hogy valóban nagyon szereti és félti a magyar nemzetnek ezt az erdélyi részét, a népét, ahogy fogalmazott. Nem indokolatlanul. Mert az események kedvezőtlen alakulása miatt, minthogyha egykedvűbbé, közömbösebbé váltak volna az emberek. Márpedig ha elkérgesedünk, nehezebben érzékeljük a ránk leselkedő veszélyeket is.

– Ez nagyon nagy kísértés számomra is, aki azzal az eshetőséggel is számolok, hogy bármennyire igaz és hiteles az az út, amelyen hitem szerint járok, azt veszem észre, hogy – más szinten ugyan – nem abba az irányba halad az emberiség, hogy számára nem az az út, igazság és élet, ami nekem az utat jelenti. Ilyenkor aztán megkörménykeznek egészen apokaliptikus félelmek is, és úgy érzem, egyáltalán nem megmosolyogni való a világ végét várók hite. Sajnos, nagyon is valós elemekre épül fel ez a felfogás. Mindazáltal azt mondom, hogy akkor is ama bizonyos úton kell járni, ha az az út éppen a keresztre vezet. Nem szertném, ha félreértenének: nincs bennem semmilyen mártírorság-hajlam, csupán arról van szó, hogy csak ez az út adott számomra. Itt már elválik a rajtam kívüli és a bennem lévő világ. De nyilvánvaló, hogy a magunkét kell vállalnunk még akkor is, ha bármilyen idegenné válnánk ebben a földi világban, amely önnön idegenségében és tudathasadatosságában bizony a megsemmisülés felé is tarthat.

– A püspök úr dolgozószobájában egy Calvin-metszet alatt ülünk, így hát önként adódik a kérdés: Ön hisz a predestinációban?

– Sajnos, eléggé járatlan vagyok a vallásfilozófiai kérdésekben.

– Engedje meg, hogy azt mondjam, nem hiszem.

– Legalábbis a szisztematikusan magalapozott filozófiai és teológiai tudásom nagyon fogyatékos. Mivelhogy mi mindig a tüzek oltásával, a mindennapi teendőkkal voltunk/vagyunk elfoglalva, és én mindenkor inkább a nemzet napszámosának éreztem magam, semmint teológusnak vagy papnak. Tehát így állok én ezzel a kérdéssel.

Egyébiránt a predestináció nagyon vitatott kérdés, és nagyon sokféleképpen interpretálható. Az Ön kérdésére nem merészkedem többet mondani, csak azt, hogy egy isteni elrendelésben, sorsszerűségben hiszek, de nem merem és nem tartom korszerűnek feszegetni a predestináció kérdését, amely már a

tanok útvesztőjébe vezethet, ahol nagyon könnyen eltévedhettek a legvilágosabb elmék, a legbriliánsabb gondolkodású nagyságok.

– *Nem véletlenül kérdeztem Calvinnal a predestinációra, hanem azért, mert nagyfokú hasonlóságot érzek az ön személyisége és tevékenysége, valamint olyan nagyságok életútja közt, mint Apáczai Csere János, Bethlen Gábor, Kőrösi Csoma Sándor, Reményik Sándor..., akik szintén a nemzet napszamosai voltak.*

– Bennem Erdély vallás- és egyháztörténetileg, valamint históriailag Izraelt, különösen a próféták korát és a reformációt, a kálvinizmust asszociálja. Az én magyarságom kimondottan ótestamentumi és calvini mértékkel mérhető. Amennyiben ez a kettő valóban a predestináció forrásvidékét jelenti, annyiban nálam is jelen van ez a predestinációs hit: egynek érzem magam az említett személyekkel és Erdély történetének ezen vonulatával. Így hát vállalom.

– *A kisebb közösségek, népek képviselői, nagyjai általában kényszerűen olyan ügyek szolgálatát is felvállalják, amelyek egyébként nem lennének az ő feladataik...*

– Amikor ebbe a gondolatba fogott, Ady ismert verse, *Az Értől az Óceánig* jutott eszembe. Valóban ki-ki lépünk a saját medrünkéből... Felsejlett bennem a szittyá magasság képzete is, mert kétségtelenül van bennünk ilyen nekifeszülés, eget ostromló nagy akarás...

– *Nem tudom, nem tévedek-e, ha összefüggésbe hozom ezt azzal a körülménnyel, hogy mondhatni mindig túlerővel álltunk szemben. Vajon ha nem így cselekedtünk volna, az egyenlőtlen erőviszonyok nem ítélték volna eleve kudarcra minden szembenállást? Mindenesetre számomra ez rejtély.*

– Amikor azt kérdezik tőlem, miért politizálok, és bírálatok érnek amiatt, hogy nem kizárólag az egyház ügyeivel foglalkozom, olyankor azt szoktam válaszolni, hogy itt mindennek kell lennie az embernek. Nekünk nem adatott meg az a luxus, hogy mi válasszunk, hanem minket választ az élet. Ez a sorsunk. Más, szerencsés nemzeteknél a profi politikusok úgy kitermelődtek, mint nálunk a különböző kézműves mesterségek mesteremberei. Itt azonban mindig másoknak kellett vállalniuk ezt a munkaterületet, ilyenformán ez történelmi szükségszerűség. Nem föltétlenül a kis nép nagyot akarása ez, vagy kicsinységünk pusztá tagadó reflexe. Kénytelenség.

– *Az ön emberi habitusából következhet, hogy kifejezetten erkölcsi oldalról közelíti meg a kisebbség egész jelenségvilágát. Egyetért-e azzal a gondolattal, hogy csak az etikumot immanensen magában foglaló politikumra, arra a politikai gyakorlatra szabad igent mondani, amely tiszteletben tartja az alapvető erkölcsi normákat és emberi jogokat, amit, sajnos, Romániában még egyáltalán nem látok kibontakozni, ellenkezőleg a többségi nacionalizmus féktelen fenekedései sanyargatják a kisebbségeket valamiféle álósiség, elsőség és hasonló álérvek jegyében?*

– Távol áll az tőlem, hogy moralizáljak. Gondolom, ismerőseimben sem alakult ki rólam olyan képzet, hogy meddő moralizáló volnék. De azt mondom, hogy újszerű viszonyulást kellene kialakítani az erkölcsi értékek iránt amúgy egészében, jelesen pedig a politikában. Át kellene értékelní azt a közhelyes felfogást, amely az etikum ellentétpárjaként tünteti fel politikumot. Én eddig eljutottam, ami, azt hiszem, egy életművel is felérő gondolat. Ezt a kérdést egyébként nagyon izgalmasnak és időszerűnek érzem, mert azt tapasztalom, hogy a közéletben szinte teljesen mellőzik az etikumot, különösen ebben a térségben. Az ateizmus a hittel együtt lesajnálta a hitből kinövő etikát is. Az ma már kézzelfogható bizonyosság, hogy ez így rossz volt, mert tévútra vezette az embereket. Ezért mindent el kell követni, hogy polgárjogot szerezzünk az erkölcsnek, meg kell találnunk elveszett, elrabolt vagy elásott kincseinket.

– *Ön szerint az erdélyi magyarság milyennek látja önmagát?*

– Mélyen gyökerező, megmaradást szolgáló, egészséges helyzettudatot örököltünk, amely megtartó erőnk volt annyi ideig. Az lehet ma is. Ez a helyzettudat nagymértékben a múltban gyökerezett, de ezek közül a gyökerek közül sokat elváltak, tönkretettek, és mára nagyon lepusztult az az erkölcsi magatartásban konkretizálódó helyzettudat, amely egyértelműen megtartó erőként szolgált. Most amolyan felemás állapotban vagyunk. Az egész magyar nyelvterületen talán itt és Kárpátalján él még legerőteljesebben ez a tudat. Az egykori Erdélyi Fejedelemségben még nem szakadt magva ennek az egészséges szemléletnek. Magyarországon viszont sokkal nagyobb hatékonysággal pusztította ki egy nemzetünkben származó hatalom ezt az erkölcsiséget, emberi magatartást. Még él, de felemás az ősi virtus, mert megingott az önmagába vetett bizalom. Ebben az értelemben erdélyiek is vagyunk, de már el is korcsosodtunk. Talán az utolsó órában vagyunk, amikor még meg lehet akadályozni ennek a kóros folyamatnak a végkifejletét. Sok biztató jel van rá, hogy még magunkra találhatunk...

Lehet, hogy elcsángáltkam egy kicsit, annyi azonban bizton magállapítható, hogy a helyzetünkre irányuló szemléletünk még jövőös, de már nagyon kevés hiányzik ahhoz, hogy ne megfelelően viszonyuljunk hozzá, és helyzetünk csapdájába esve, áldozatul essünk neki.

– *Ezt a szükséges önkorrekcíót az értelmiségnek kell elvégeznie.*

– Nem az értelmiséggel van baj, hanem inkább a számarányával. Egy tudatos és hosszú csonkítás eredményeképpen nagyon megcsappant. Lelkesedem és meghatódom bizonyos értelmiségi réteg hűségén, népszerűségén, szolgálatán, de csonkultságában az értelmiség, legjobb szándéka mellett sem tudja betölteni társadalmi hivatását. A romlás nem újkeletű. Hosszú időn át a magyarság számarányának messze alatta képeztek értelmiségieket, annak is egy részét elvitték az ókiráltságba, annak is egy részét degenerálták, más része pedig kivándorolt. Ilyen értelemben fájdalmasnak, és szinte kilátástalan-

nak látom a mai helyzetet. Mindazonáltal reménykedem abban, hogy valamilyen Dávid-i szerepvállalás révén az értelmiség önmaga lehetőségeit meg tudja haladni, és a többszörösét el tudja végezni annak, amire egyébként képes volna.

– *Püspök úr a helybenmaradás feltétlen híve. Mit gondol azokról, akik vándorbotot vettek a kezükbe, ők felelőtlenek, gyávák, netán árulók?*

– Elismerem az egyén elidegeníthetetlen emberi jogát, hogy maradjon vagy elköltözzön szülőföldjéről, Erdélyből. De közösségi szinten – mivelhogy az egyénnek nemcsak individuális, hanem közösségi erkölcsi dimenziója is van – morálisan elítélendőnek tartom az okatlan eltávozásokat. Persze vannak elfogadható, indokolt esetek is. Én nem tudok haragudni azokra, akik elmentek, jogom sincs megkérdőjelezni jogukat, hogy elmenjenek, és semmilyen nemzeti vezéreszme nevében nem kényszeríthető a szabad ember arra, hogy másképp tegyen, mint ahogy döntött. Viszont erkölcsileg közelítve meg a kérdést, el kell marasztalnom a kivándorlókat. És teljesen illuzórikus az az elképzelés, hogy X vagy Y kintről harcol az erdélyi magyarságért, Erdélyért, hiszen maholnap nem lesz kiért harcolni.

– *Fogyunk, fogyatkozunk.*

– Azt hiszem, hogy az, aki ott kinn Erdélyért harcol, tulajdonképpen önmagáért harcol. Mert sok esetben igenis létezik ilyen pszichózis. Könyvet lehetne írni a kivándorlók lelkipilázásáról. Lényegében önmagukat szeretnék igazolni azok, akik valamilyen már-már veszett ügy mellett elkötelezik magukat. Persze ez egyéni szinten szinte semmit sem von le az ő szolgálatukból, segítségükből, adományaikból.

– *Őn szerint mennyire reális a veszélye annak, hogy az erdélyi magyarság elcsángósodhat? Ez számunkra egyáltalán nem mellékes, mert az ellenfélnek az a legfontosabb, hogy a másik félnek ne legyenek szellemi vezérei, úgy aztán könnyebben elbánhat vele.*

– Ez nagyon rövid időn belül eldől. Én már látom magunk előtt azt a szomorú perspektívát, ami évtizedekig volt az osztályrészünk: a teljes kilátástalanság, lassú elcsángósodás, asszimiláció. Hála Istennek ettől a lidércnyomástól megszabadultunk, mert egyértelművé vált a helyzet: vagy elnyertük az utolsó esélyünket a megmaradásra, az egészséges újjászületésre, vagy pedig katasztrofális fordulat előtt állunk. Fogalmazzak árnyaltabban! Ha csak nem következik be egy katasztrofális fordulat – egyetemes kihatású polgárháború a volt Szovjetunió területén vagy egy újabb világháború –, akkor én nagyon bízom benne, hogy megkapaszkodunk. Ebben a népben van annyi erő, hogy regenerálódjék, újjászülessen. Ezért vészjósló számunkra a jügoszláv helyzet, hiszen egy hasonló polgárháborús szituáció végzetes lehetne az itteni magyarságra. Én inkább az elűzetésünktől félek. Ezt egyfajta hitleri végső megoldáshoz hasonlítható politikai ármánynak tartom, amely

mindvégig jelen volt a román politikai szándék mélyén. És egy jugoszláviai szerb típusú magatartás ezt el is érhetné.

Szerintem csak a gerincét kell megtörni a magyarságnak ahhoz, hogy az elhalás felé haladjunk. Talán egy hosszan tartó folyamatban, de mégiscsak abba az irányba haladna. Én a marosvásárhelyi eseményeket épp olyan kísérletnek tartom, amely arra irányult, hogy megtörje életerőnket, a gerincünket roppantsa meg. Hála Istennek sikerült lokalizálni ezt a veszélyt, mert nagy kiterjedésű provokáció volt. Az utóbb beszerzett információk alapján ezt egy erdélyi szintű diverziónak szánták. Hasonló próbálkozás történt utóbb a parlamentben Hargita és Kovászna megyék kapcsán, de szerencsére ez sem ment. Kifulladt, méghozzá a román tömegekben, a román sajtón múlt ki. A román tömegek szaturálódtak ezzel a módszerrel, és szétpukkant az egész terv. A sajtó is váratlanul jól viszonyult az egészhez. Azt hiszem, hogy a verbalizmus szintjén ezt már nehezen lehetne tovább fokozni. Ehhez már a legszélsősége-sebb fasiszta módszerekre lenne szükség.

– Örülök, hogy ezt hallom, mert magam is úgy érzem, hogy az erdélyi magyarságnak nemcsak az identitásáért, hanem a léteért is folytatott küzdelmében a legnagyobb nehézség abban rejlik, hogy – képletesen – más nyelven beszél az egyik és máson a másik. A mi magyar nem profi politikusaink egy bizantin habitusú politikai gárdával állnak szemben, amely nem biztos, hogy szakmailag felkészültebb ugyan, de merőben más a politikai mentalitása. Nehéz megjósolni, hogy mi rejlik az ígéretek és a fanarióta mosoly mögött.

– Hiányzik belőlünk az immunitás az ilyen habitusú politikával szemben. Ezzel magyarázható, hogy sokszor egy magasabb fejlettségű, a Nyugathoz tartozó kultúra áldozatul eshet egy, a fejlődés szempontjából mindenképpen alacsonyabb szintű kultúrának. Azt hiszem, a viltágtörténelemben sok példa van arra, hogy falja fel a gyengébb az erősebbet...

– Reméljük, hogy most az egyszer nem fog sikerülni. Annál is inkább, mert ma a világban határozottan észlelhető az a tendencia, hogy nemzetek, nemzettöredékek, kisebbségek kiválnak a számukra idegen egészből. Teszik ezt azon egyszerű oknál fogva, hogy önmaguk akarnak maradni. Másrészt – főleg Nyugaton – egy integrálódási folyamat tanúi lehetünk. Ön szerint mi hol helyezkedünk el ebben a mozgásban?

– Ahhoz, hogy egymásra találjunk, mindenekelőtt magunkra kell találnunk. Ebben az értelemben egyáltalán nem ellentétesek ezek a mozgások, hanem inkább egymást kiegészítők. Nagyon nehéz elképzelni, hogy a sokféle szabdalt magyar nemzet hogyan tud integrálódni is, és ugyanakkor a kiválás sajátos eseteként önmagára is találni annyi helyen. Azt hiszem, ez az egyik legizgalmasabb társadalmi és politikai talány. Sejtelmem sincs, hogy lehet összefogni egy ilyen jelentékeny nemzettetekből álló széthullt nemzetet úgy,

hogy az említett integráció ne jelentse számára az asszimilációt és a dezintegrációt ne vigyen tovább a végső feldarabolódás felé.

– A kisebbségi kérdés világszerte kezd mind akutabbá válni. Egyre több olyan világos elme akad, akik felismerték, ha ezt idejében nem oldják meg a politikusok, a nemzetközi helyzet annyira megromolhat, hogy akár katasztrófát is előidézhet. Ez némi reményt adhat az erdélyi magyarságnak is.

– Igen, ez a remény meg is fogalmazódott bennem abban a formában, hogy nemzetünk azáltal nyerhet esélyt e fájó kérdés megoldására, hogy világprobléma lett a nemzetiségi kérdés. Egy nagyon egyszerű logika szerint például a volt Szovjetunió helyén létrejött utódállamok esetleges újfajta szövetsége nem képzelhető el a nemzetiségi kérdés megoldása nélkül. Egy olyan térség uszályába kerültünk, amely nekünk is reális esélyt ad arra, hogy megoldódjon a magyarság kérdése Közép-Kelet-Európában, hiszen mi sem maradhatunk ki ennek megnyugtató rendezéséből. Én osztom azoknak a nézetét, akik 2000-re, vagyis az évezred utolsó évtizedében a nemzeti kérdés felértékelődését várják, hacsak nem a világ vége jön 2000-ben.

– Az egyház, jelesül a református egyház saját népének védőbástyája volt zaklatott történelmünk folyamán nemegyszer, a Ceaușescu-diktatúra éveiben pedig egyenesen mentsvára. Ebben a – reméljük – mégiscsak távlatos jövőben milyen szerepet szán a református egyháznak, annak a nagyhagyományú intézetnek, amelynek Ön is egyik vezetője?

– Belátható időig még annyira benne leszünk abban helyzetben, amelyben az egyház az erős vár szerepét tölti be, Luther éneke értelmében, hogy őszintén megvallva, nincs távlati jövőképem az anyaszentegyház életéről, szerepéről, szolgálatáról. Mindenesetre azt tudom, mit kell elkerülni, ha jó irányba haladnak a dolgaink. El kell kerülnünk azokat a csapdákat, amelyeket a nyugati jóléti társadalmak jelentenek, nemcsak a keresztyén, hanem az emberi értékek számára. Hiszek abban, hogy ez a mi utunk nem a kapitalizmus útjának az egyszerű étvétele lesz, hanem egy harmadik út, de másmilyen értelemben, mint a Bibó Istvánék-féle harmadik út.

(Confessió: Tanúság, 1992/4.)

Nagyvárad, 1991. december.

ÚJRAÉPÍTENI, AMIT LEROMBOLTAK

– Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE – 1885-ben alapították) az erdélyi magyarságnak abban az önépítkezési szakaszában született, amikor ez a nemzetrészt egymás után hozta létre a maga egyesületeit – idézi a múltat dr. Kötő József, az EMKE főjegyzője. – Gondolok itt mindenekelőtt az Erdélyi Múzeum-Egyesületre, amely megalakulásával (1859) mintegy jelezi, hogy a Mikó Imre (Erdély Széchenyije!) vezette erdélyi magyarság cselekvésbe lendült saját tudományos és művelődési életének megszervezésére.

– *Ez jobbára a múlt század második felére, utolsó harmadára esik. Miért hogy épp ebben az időszakban alakultak sorra a különböző magyar egyesületek Erdélyben?*

– Ez abból a szükségletből történt, hogy az erdélyi magyarság megőrizze integritását, értéktermelő, kultúrateremtő képességét. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület például a tudományos akadémiák gyűjteményével felérő levéltárat hozott létre, s olyan önálló tudományos életet szervezett meg, amely Erdélyben betöltötte egy tudományos akadémia szerepkörét.

– *Úgy tűnik, mintha Erdélyben Apáczai szelleme időről időre újjáéledne: kiművelt emberfőket adni a magyarságnak, megteremteni a művelt nép társadalmát!*

– Az EMKE ma is teljes mértékben azonosul ezzel az eszmével, törekvéssel. Ezért is vállalta fel a közművelődési élet szervezését és irányítását, valamint a gazdasági élet fellendítését.

– *Úgy tudom, hogy a múlt század második felében nemcsak a magyarság önépítési és erőteljes öntudatosítási folyamata indult el Erdélyben, hanem a románság is akkor határozta meg a maga nemzetfelfogását és önmagát mint államalkotó tényezőt.*

– És akkor erőteljes cselekvésbe is kezdett, hogy megteremtse az új igényekhez szükséges műveltséget és anyagi alapokat. 1861-ben megalakult az ASTRA, az a román kulturális szervezet, amely az ALBINA bankkal karöltve, igen komoly offenzívát indított az eladósodott magyar földbirtokosok birtokainak a megvásárlására, lendületes tudatformálással és szervezéssel fogott hozzá a magyarok elrománosításához (jó példa erre a Mezőség), a magyar iskolahálózattal szemben a román iskolahálózat kiépítéséhez. Épp ennek a románosítási törekvésnek az ellensúlyozására

alakult meg az EMKE, hogy a maga területén mindenki elvégezze azt a feladatot, amelyet a sors a nemzetépítésben reá szabott.

Működésének első három évtizedében az EMKE 268 népiskolát, 77 óvodát, árvaházat; Algyógyon egy földművelőiskolát, 214 nép- és 24 katonai könyvtárat tartott fenn, s 431 községben 12 ezer írástudatlant oktatott. Olvasó- és daloskört, ifjúságnevelő mozgalmat indított. Elsőként hozott létre Erdélyben ipari, fogyasztási és hitelszövetkezeteket is. Mintegy 80 saját – irodalmi és tudományos ismereteket terjesztő – kiadványa volt.

– Úgy tudom, hogy az első világháború utánra igen nagy EMKE-vagyongyűjtés közadakozásból, de az a hadikölcsönjegyzés és földbirtokainak a mezőgazdasági reform keretében való kisajátítása következtében elveszett. Ezért szűnt meg az egyesület?

– Nem, hanem azért, mert betiltották. Ugyanis a román politikusok és a papság körében, sőt még a román közvéleményben is az EMKE úgy élt, mint az ASTRA ellenlábas, amely következetesen és harcosan őrködött a magyar azonosságtudat megőrzésén.

– A két világháború között mégis létjogosultságot szerzett, ha vontatottan is, hiszen a harmincas évekig nem hagyták jóvá az alapszabályát Romániában.

– Az újraindításért folytatott harcot 1926-tól Sándor József vezette, aki igen művelt ember – Mihai Eminescu verseinek első magyar fordítója – és kiváló politikus volt: az Országos Magyar Párt tagjaként hosszú éveken át a román szenátus tagja. Buakaresti származású révén kitűnően beszélt románul. Mint szenátusi tag igen kemény küzdelmet folytatott a magyar közösségért egy olyan időszakban, amikor magyarpárti képviselő nagyos nehezen juthatott be a román képviselőházba, hiszen jól ismert, hogy a két világháború közt a kormányon lévő pártok milyen választási csalásokat követtek el azért, hogy megakadályozzák akár a kisebbségi, akár a más pártbeli képviselők bejutását a parlamentbe. Az EMKE munkáját a két világháború közt erősen gátolta anyagi tönkremenetele, valamint a cenzúra állandó zaklatása.

– 1945 után sem kapott lábra?

– A háború után a román politikai hatalom betiltott minden magyar egyesületet.

– Hogyan született újjá?

– Brassóban 1992 áprilisában számos önszerveződött civil egyesület kétszáz képviselője kimondta az EMKE újraelakulását azzal a céllal, hogy szervezze és irányítsa az erdélyi magyar közművelődési életet. Tudnunk kell, hogy Erdélyben a társadalomszervezés magja ma a helyi önszerveződés, de helyi szinten nem tudnak megoldani olyan általános problémákat, mint amilyen a szakmai továbbképzés. Anyagi lehetőségük sincs nagyobb arányú infrastrukturális beruházásokra. Szükség volt egy központi irányító szervezetre, amely emyőként fogja össze a helyi kezdeményezéseket.

Az EMKÉ-nek rálátása van az egész térség mozgalmaira: összefog, szervez, irányít, és anyagilag támogatja a helyi szervezetek munkáját.

– Súlypontját – hallom – a szórványvidékekre helyezi. Miért?

– Mert ott vannak a legnagyobb gondok. A tömbmagyarságban még az állami megmozdulás is magyar megmozdulás, a helyi közművelődésre kiporciózott állami pénz is a magyar adminisztráció kezébe kerül. A szórványban viszont sem pénz, sem egyéb nincs az anyanyelvi művelődés céljára. Ha az állami közigazgatás ad is némi összeget bizonyos kezdeményezésekre, a helyi hatalmasságok rendszerint csak a letűnt kommunista rendszerre jellemző közös rendezvényekben gondolkoznak, márpedig ezekről számtalanszor bebizonyosodott, hogy az asszimiláció legbiztosabb formái.

Fontos ez a munka az erdélyi magyarság számára azért is, mert a „rendszerváltást” nemcsak a politikában, hanem a gondolkodásban is végre kell hajtani. Ki kell alakítanunk az emberekben a vállalkozói szellemet, felkészíteni őket arra, hogy szembe tudjanak nézni a ma még áttekinthetetlenül szövevényes politikai helyzettel. Lelkileg pedig arra, hogy senki se csüggedjen, senki se meneküljön tétlenségbe, s az elmenekülés helyett a helytállást válassza. Mert bizony ma még naponta támadják: agresszív módon számon kérik tőle, miért őrzi magyarságát. Tudatosítanunk kell, hogy a politikai harc mögött alapul álljon ott magyarságunk, műveltségünk megőrzése. S hogy a magyarság előbb-utóbb kivívja – az RMDSZ által megfogalmazott belső önrendelkezés szellemében, az autonómia különféle formáiban – törvényesen szavatolt jogait.

– Ezt szolgálja a népfőiskolai hálózat kiépítése is?

– Ezt felismerve sikerült máris beindítanunk az egész erdélyi magyarságot átfogó népfőiskolai mozgalmat. A népfőiskolát nem intézménynek, nem testületnek tekintjük, hanem mozgalomként fogjuk fel, s így az mondhatni az egész magyarságot felöleli. A nyelvkurzusoktól kezdve, az ének- és tánccsoportokon át a gazdaképző tanfolyamokig a foglalkozások palettája igen széles, így a magyarság zöme érintkezésbe kerül a mozgalommal.

– Mindebből úgy látom: a magyarság Erdélyben nem kap lélekszámának megfelelő támogatást az állami költségvetésből.

– Éppen ezért igyekszünk önellátásra berendezkedni. Ki kell kísérleteznünk egy olyan modellt, amely valamennyi közművelődési forma számára megteremti a gazdasági hátteret is. Minden egyes fontosabb kulturális központnak létre kell hoznia a maga gazdasági vállalkozását, kft-jét.

– Az EMKE felvállalta az Országos Magyar Könyvtárhálózat megszervezését és kiépítését is?

– Muszájherkulesként. A könyvtárakból kiszorították a magyar könyvállományt, ezért határoztunk úgy, hogy megszervezzük a magunk külön közkönyvtári hálózatát. Évéggett hoztuk létre a Heltai Alapítványt és Kiadót.

Ez országosan szervezi a magyar könyvtármozgalmat. A Heltai kft különböző könyvárusítási és menedzseri tevékenységből termeli meg azt az összeget, amellyel a könyvtárosokat fizetjük. De ahhoz, hogy a vállalkozások működhessenek és a mozgalom éljen, épületekre is szükség van. Ezért az EMKE-nek másik nagyon fontos célja az, hogy kialakítsa a magyar művelődési központokat.

– *Hogyan?*

– Alapítványi pályázatokból. Kolozsvárott a Mikó utcában már működik a Mikó-könyvtár és a Heltai Alapítvány. Itt lesz a táncház-központ, és itt tartjuk a nyelvkurzusokat is. Zilahon, Szilágysomlyón is avattunk EMKE-házat. Medgyesen – a szórvány egyik jelentős központjában – építkezünk. Megkaptunk egy félig befejezett egyházi épületet, pénzt szereztünk, hogy befejezhessük. Nagybányán a református egyház segítségével Misztótfalusi Kis Miklósról elnevezett EMKE-fiók nyílt meg. Az aradi minoriták rendelkezésünkre bocsátottak egy épületet, s alapítványi pénzből hozzáláttunk átalakításához. Megfelelő épületet keresünk Déván. E példákbl is látható: tudatosan építjük ki azt a kulturális hálózatot, amely – reméljük – később „öngerjesztő” lesz. Mert szeretnénk, ha minden településen, ahol magyarok (is) élnek, létezne valamilyen közművelődési tevékenység.

Földrajzilag négy részre osztottuk a területet: a tömbmagyarság és a csángók vidéke, Közép-Erdély, Dél-Erdély, vagyis a Bánság és Krassó-Szörény térsége, illetve a Partium és Máramaros vidéke.

Újabban a sajtóból összegyűjtöttük az ilyen események – kórustalálkozó, táncverseny, szoboravatás stb. – híreit, elkészítettünk egy helységnévtérképet, és ezeket az eseményeket rávetítjük erre a „közművelődési térképre”. Így pontosan megtudhatjuk, melyek azok a települések, ahol még nincs magyar közművelődési élet. Munkatársaink kibányásszák, hogy volt-e vagy van-e ezeknek a helységeknek nevesebb szülöttjük, miről nevezetesek. Ebből kiindulva emléktáblát vagy emlékszobrot állítunk, találkozókat szervezünk, s így e helyeken is megindítjuk az anyanyelvi közművelődési mozgalmat, helyben megtalálva azokat az embereket, akik aztán képesek fenntartani a folytonosságot. Sajnos, csak elismeréssel tudunk adózni nekik, munkatársainknak, honorálni őket még nincs miből. Ezért igazából csak ott van magyar közművelődés, ahol akad egy-egy önfeláldozó lelkes magyar.

Egyelőre a mozgalom „koronája”-ként minden évben kiosztjuk Kolozsvárott a Protestáns Teológiai Akadémia dísztermében az EMKE-díjakat. Ezek egy-egy nagy emberünk nevét viselik: a néprajzosoké Vámszer Gézáét, az újságíróké Klénner Miklósét, a színészeké Janovics Jenőjét, a könyvtárosoké Monoki Istvánét.

– *Hogy fogadta a nagypolitika az EMKE újraindulását?*

– Nem túlságos lelkesedéssel. Megalakulásunk másnapján parlamenti interpelláció hangzott el: miért engedték meg? Kolozsvárott a helyi sajtóban

hetekig vádaskodtak olyasmivel, hogy az EMKE – úgymond – „irredenta”, nacionalista képződmény, biztosan ezt az irányt kívánja követni. De nekünk ez csak erőt adott, hogy végigjárjuk a magunk helyes útját.

(Újraépíteni, amit leromboltak: Élet és Tudomány, 1994/1.)

Kolozsvár, 1993. október.

ERDÉLY MÚLTJÁT PUSZTULVA ŐRZŐ EMLÉKEK

– A művészettörténész szerint elképzelhető-e, hogy 1989 decembere után kedvezőbb szelek fújdognának a műemlékvédelem területén? Mit tesz ebben a remélhetőleg új helyzetben a szakember?

– Mindenekelőtt elkezdd szervezkedni. Ennek köszönhetően alakult meg Kolozsvárt a Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság, amely a magyar érdeklődésre számot tartó műemlékek védelmét igyekszik elősegíteni, sorsukat felkarolni. Ugyanakkor Bukarestben is újraalakult maga a hatóság, az Országos Műemlékgazgatóság, amelynek három területi bizottsága jött létre Erdély-szerte.

– Hol?

– Szebenben, Kolozsvárott, Temesváron. Ezek a szerveződések mindenekelőtt a saját arcélüket szeretnék kialakítani, és felmérni azt a kárt, amely a háború óta érte az erdélyi műemlékeket. Kérdés viszont, hogy a társadalomnak lesz-e igénye arra, hogy ezeket a műemlékeket megőrizze, új életre keltse és beillesse a mindennapokba. Igényen természetesen anyagi eszközöket is értek. Az az érzésem, hogy az elkövetkező években az állami költségvetésre nem számíthatunk olyan mértékben, ahogyan azt a műemlékek állapota megkívánná.

– Pedig nagyon sokan azok közül, akik Erdélyt hazájuknak vallják és otthonuknak érzik, különös szeretettel vonzódnak a műemlékekhez. Számukra a szülőfölddel kapcsolatos elsődleges képzetek: a temető, a templom, a várrom vagy a kastély. Lehet, hogy sokan vándorbotot vettek volna a kezükbe elkeseredettségükben, mégis maradtak, mert nem akartak, nem mertek vagy nem tudtak elszakadni a közelükben lévő vagy távolabbi műemlékektől.

– Ezek a műemlékek a legfontosabb tájékozódási pontjai annak a szellemi térképnek, amelynek határai közt időben és földrajzilag itthon érezzük magunkat. Ha valaki a Maros völgyén utazva meglátja a vécsi kastélyt, az erdélyi fejedelmek radnóti rezidenciáját, a ködbe vesző görgényi várhegyet, a geryeszegi Teleki kastélyt, Szentimre magányos templomát vagy a gyulafehérvári vár történelmi levegőt árasztó épületegyüttesét, az itthon érzi magát, s gondolatban nem a belesúlykolt iskolai olvasmányok, hanem szüleinek, nagyszüleinek a meséi, elbeszélései jutnak eszébe Erdély történelméről.

El lehet képzelni Magyarignt Bod Péter nélkül, Alvincet Fráter György szelleme nélkül, Marosvécsét a Kemények nélkül vagy Marosillyét Bethlen

Gábor nélkül? Feltétlenül meg kell említenünk itt Gyulafehérvárt, az egykori püspöki és fejedelmi székhelyet, melynek székesegyházában örök álmukat alusszák Erdély történelmének legnagyobbjai: Hunyadi János, Hunyadi László, János Zsigmond, Izabella, Bethlen Gábor, Bocskay István, I. Rákóczi György, illetve püspökök és tudós kanonokok egész sora. Azt hiszem, már ennyiből is kitűnik, milyen hallatlanul fontos átmenteni ezeket a műemlékeket a jövő nemzedékek számára.

– *Milyen állapotban vannak a síremlékek a székesegyházban?*

– Az erdélyi műemlékviszonyokhoz képest jó állapotban, mert a római katolikus egyház – igénybe véve külföldi segítséget is – a Műemlékbizottság utolsó éveiben helyreállította őket.

– *A világi műemlékek mögött nem állt olyan gondos gazda, mint a katolikus egyház...*

– Éppen ezért a várakkal, kastélyokkal, udvarházakkal, egyszóval a világi műemlékekkel van a legnagyobb baj. Sorsuk az 1923-as román földreformmal pecsételődött meg, ez húzta ki először a tulajdonosok lába alól a talajt, vagyis a földet. 1945-ben pedig ezeket az épületeket végleg elszakították attól a rétegtől, amely érzelmi okokból is ragaszkodott hozzájuk. Nem beszélve a kollektivizálásról, és egyéb „szocialista megvalósításról”, melyek során ezek a történelmi épületek szövetkezeti székházakká, kisegítő iskolákká, hátrányos helyzetű gyermekek és felnőttek nyomortanyájává lettek. Ezeknek az épületeknek a „gazdái” semmit sem tettek azért, hogy összeegyeztessék az emberi tényezőket a műemlékvédelmi követelményekkel, hogy az amúgy is költséges műemlékállag-megővás összhangba kerüljön az új szerepeknek megfelelő követelményekkel. Ennek a gazdálanságnak aztán az lett a következménye, hogy az épületek rendre tönkrementek, és a benne lakók olyan leírhatatlan körülmények között tengették életüket, amelyek a kultúrember számára elfogadhatatlanok.

– *Említenél egy-két példát?*

– A kisbuni Bethlen-kastély, melyet Bethlen Farkas építtetett 1617-ben, a negyvenes évek végén állami gazdaság központja lett. Ma fedetlen, düledező romhalmaz. A keresdi kastélyt óriási költséggel restaurálták, de 1977-ben, a Műemlékbizottság felszámolásával, egyik napról a másikra leállították a munkálatokat. A majdnem kész épületnek a környékbeliek elhordták a tetőszerkezetét, ajtóit, ablakait, és nem kellett hozzá tíz év sem, hogy a XVII. századból származó boltozatok kártyavárként dőljenek össze. Az alvinci kastélyt két árvíz rongálta meg. 1981-ben pedig egy szélvihar lesöpörte a fedelét, nemsokára beomlottak a boltozatai és összedőltek a falai. Ezek az épületek a háború után még lakhatók voltak.

Nagyon sok épületet a szövetkezetek és állami gazdaságok tettek tönkre azért, hogy bennük működtek. Tessék elképzelni azt az enyhén szólva visszás, szinte groteszk helyzetet, hogy egy XVII. századi boltozat alatt

utánfutós traktorok, erőgépek közlekednek, és az irodai alkalmazottak feltüzelik az épület faalkatrészeit. A cigánygyermek azzal szórakoztak, hogy a bonchidai kastély barokk díszudvarának attikájáról ledöntögették a majdnem ember nagyságú barokk szobrokat.

– Szerinted mi lesz a sorsa ennek az egyik legnagyobb erdélyi kastélynak?

– Bánffy Dénes rezidenciáját, melyet a XVIII. század végén Bánffy György kormányzó bővített, 1944 őszén a németek bosszúból felgyújtották, mert kitudódott, hogy Bánffy Miklós író, a Bethlen-kormány egykori külügyminisztere, a kastély tulajdonosa, Magyarország kiűzéséről tárgyal Bukarestben. Tulajdonképpen ezzel indult el a kastély pusztulása, amelyet a hatvanas években kezdtek el konzerválni. Az akkor beépített vasbeton szerkezetnek köszönhető, hogy az épület – melyet a költséges renoválás után a falu előljárósága vett át és senki sem őrzött – ma is áll. De kérdés, hogy sürgős beavatkozás nélkül meddig bírja még?

Az épület restaurálása az újjáalakult Műemlékbizottság sürgősségi listáján szerepel, de kik és miből fogják finanszírozni a munkálatokat, és a restaurálás után milyen lesz a rendeltetése, mert ha továbbra is lakatlan marad, nem is érdemes hozzákezdeni.

– Romániában másfél évtizede nem restauráltak műemlékeket, ha csak egyházi kezdeményezésre nem. Felszámolták a viszonylag jól működő Műemlékbizottság teljes szervezetét, beleértve a szakembereket, a gépparkot és az olyan mesteremberek csoportjait, mint a vistabeli kőfaragók és a máramarosi ácsok, akik évtizedeken keresztül a műemlékvédelem számára dolgoztak. Ha nem tudnók, hogy mindez az asszimilációs politika része volt, érthetetlennek tetszene. Ám így tisztán látjuk, nem számított, milyen pótolhatatlan értékek semmisülnek meg az olvasztótégelyben, az egyetlen cél volt az igazán fontos: a homogenizálás.

– Ennek a katasztrófának a következményeit nem lehet egyik napról a másikra helyrehozni. A műemlékvédelem nagyon sok szakértelmet követel, és igen sok pénzbe kerül. Akár luxusnak is mondhatnám, ha nem lennék meggyőződve róla, hogy a romániai társadalom minden egyes rétege számára követelménnyé kellene válnia a műemlékek védelmének. De ez, mint mondtam, rengeteg pénzt emészt föl, és nehezen hihető, hogy egy ilyen szétzilált gazdaságban, minden ígéret és jámbor óhaj ellenére, juttatnak-e rá valamit is. Ezért lenne nagyon nagy szükség társadalmi szervezetek, városépítési egyesületek létrehozására, melyek helyi szinten keresnék és találnák meg a műemlékek helyreállításához szükséges anyagi fedezeteket.

– A városi műemlékek állaga jobb a vidékiekéénél?

– Kolozsvár történelmi városmagja szinte teljes egészében műemlékekből vagy műemlék jellegű épületekből áll. Műemlékiek a városközpont lakásai is. Filstich Lőrinc kolozsvári bíró házában XVI. századi csodálatos reneszánsz kapualját egy újságáruda rondítja el. (Ennek az épületnek az emeleti részén a

hatvanas években a Korunk szerkesztősége működött.) A Wolphard-ház zodiákus termében egy könyvüzlet raktára található, falai és boltozatai, csőtörések miatt, megpedeztek. Ezeket az épületeket, termeket az emberek számára láthatóvá kell tenni, és mielőbb restaurálni.

A nagyváradi várat 1569-től szinte 1660-ig építették át. Akkor alakult ki a vár szabályos ötszögű, ötbástyás alaprajza. A XVII. században épült az ugyancsak ötszögű fejedelmi palota. Az épületet kaszárnynak használták, és a katonaság csak akkor hagyta el, amikor életveszélyessé vált. Várad „modernizálása” címén a várakba tízezeres tömbházakat építettek a nyolcvanas években. Ki lesz képes arra, hogy a műemlékvédelem nemzetközi normáinak szellemében ezt a hatalmas épületegyüttest helyrehozza és használhatóvá tegye?

– *A pusztítás helyrehozhatatlan?*

– Ha a restaurálás normáihoz, előírásaihoz ragaszkodnánk, azokat a tömbházakat le kellene bontani. Viszont ilyesmire csak álmomban merek gondolni. Én megelégednék kevesebbel is. Hogy megakadályozzuk a további romlást, a falakat konzerválni kellene. Fontos, hogy a vár egész területét régészek tárják fel, hisz a fejedelmi palota Szent László sírja köré épült az egykori püspöki vár, a székesegyház és a reneszánsz püspöki palota anyagából. Ennek a páratlan műemlékegyüttesnek a helyreállítására össze kellene fognia a világ műemlékszervezeteinek és a kulturált világnak.

– *Ez nem a romániai műemlékvédők szakértelmén fog múlni, hisz az észak-moldvai kolostoroknál világ színvonalon oldották meg a műemlékvédelmi problémákat.*

– A suceviţai kolostoregyüttes restaurálásáért a román műemlékvédelem ugyanazt a nemzetközi kitüntetést kapta, mint a magyar Sopron belvárosának rekonstrukciójáért. Nem a szakemberek hiánya vagy képzetlensége volt a közelmúlt súlyos műemlékvédelmi mulasztásainak az oka, hanem az a politika, amely minden területen kimutatta barbárságát, primitívizmusát és kultúraellenességét. Ehhez, erdélyi viszonylatban, még az is hozzájárult, hogy a döntéseket olyan személyek hozták, akik saját kultúrtörténetüknek is ellenségei voltak, a nem román vonatkozású emlékek pedig idegesítették, bosszantották, mi több, dühítették őket. Olyan személyek döntöttek ilyen nagy horderejű kérdésekben, akik az iskolában az erdélyi fejedelmek legnagyobbjairól is csak annyit tanultak esetleg, hogy létezett egy Bethlen Gábor és egy I. Rákóczi György.

– *Te mindenekelőtt művészettörténész vagy és csak azután műemlékvédelmi szakember, ennél fogva alapvető feladataid is – részben – különböznek amazokétól.*

– Mivel – mint mondtad – elsősorban művészettörténész és nem műemlékvédelmi szakember vagyok, legfontosabb feladatomnak az erdélyi művészet emlékeinek minél pontosabb megismerését tartom. Reneszánsz művészettel

foglalkozó kutatóként a XVI–XVII. század erdélyi művészete érdekel elsősorban. Nem véletlen, hogy a beszélgetés során a reneszánsz kastélyokról esett a legtöbb szó. Feladatomnak tartom a gyulafehérvári fejedelmi székváros műemlékeinek a mielőbbi és minél bővebb tényanyagon alapuló feltárását. Munkahelyemen, a kolozsvári Régészeti és Művészettörténeti Intézetben 1974 óta egy olyan munkaközösségben dolgozom, amely Erdély műemléki repertóriumának az elkészítésén fáradozik.

– *Hol tartotok a munkával?*

– Ennek a repertóriumnak eddig nyolc kötetét készítettük el: Kolozs, Maros, Fehér, Beszterce-Naszód, Szilágy, Bihar, Hargita és Szeben megyék műemlékeit térképeztük fel – a körülményektől függően – helyszíni szemle és/vagy könyvészeti kutatások alapján. Sajnos, az utóbbi évtized viszonyai megghiúsították azt a célkitűzést, hogy minden egyes helység minden számba jöhető épületét bejárjuk.

A hazai művészettörténet-írás elsőrendű feladata, hogy elkészítse végre a műemlékek teljes nyilvántartását. Ha arra gondolok, hogy a Magyarország műemlékeiről az első teljességre törekvő felsorolás 1906-ban jelent meg, akkor szomorúan kell megállapítanunk, hogy az erdélyi műemlékvédelem a következő lépéseket azóta sem tette meg. Magyarországon ez idő alatt megjelent egy nagyobb és egy kisebb műemlékjegyzék. És ha lassan is, sorra jelentek meg a megyei műemléktopográfiák, nagy létszámú munkaközösségek módszeres és elvileg teljes összefoglalói az illető megyék műemlékeiről. A mi munkaközösségünk öt művészettörténészből állt akkor, amikor a legtöbben voltunk. Ma mindössze hárman vagyunk.

– *Ebben a munkaközösségben pedig – ha nem tévedek – te vagy az egyetlen magyar. Hány magyar művészettörténész dolgozik ma Romániában?*

– Kelemen Lajos tanítványai közül egyedül B. Nagy Margit foglalkozik a régi erdélyi művészet történetével. Az ő munkái képviselik azt a legmagasabb színvonalat, amelyet az erdélyi magyar művészettörténet-írás 1948 után elérhetett. Dávid László református lelkészként lett az erdélyi középkori művészettörténet tudós kutatója. Rajtuk kívül hivatásos szinten középkori művészettel senki sem foglalkozik, de reményt kelt bennem, hogy mérnökök, építészek, történelemtanárok, irodalmárok immár nagyobb csoportja autodidaktaként tanult bele a szakmába, és helytörténeti jellegű cikkeik bizonyítják érdeklődésüket és növekvő hozzáértésüket.

(*Erdély múltját pusztulva őrző emlékek: Élet és Tudomány, 1993. október 29.*)

Kolozsvár, 1990. május.

A JÖVŐ CSAKIS AZ ÖNRENDELKEZÉS!

– A sajtóból meg hallomásból úgy tudom, hogy gyakori és komoly támadásoknak, illetve rágalmaknak vagy kitéve. És nemcsak a románok részéről, hanem a magyarok közt is akadnak olyanok, akik – enyhén szólva – nem értenek egyet veled.

– Így van. És ez rendkívül fárasztó, nemcsak a rengeteg munka. Az ember úgy véli, hogy túlteszi magát a sárdobálásokon, de valójában ezek a mocskolódások mélyen megviselik, hisz a szervezete fiziológiai szinten reagálja le. Nem hiszem, hogy bárki képes túltenni magát egy vállrándítással azon, ha évekig, évtizedekig igazságtalan támadások érik. És 1970-től 1989-ig, csaknem két évtizeden át teljes létbizonytalanságban éltem: állandó jellegű állásom egyetlen napig sem volt. Mert nem lehetett.

– Politikai megbízhatatlanság miatt?

– Ezt így persze nem mondták ki, nem akartak mártírrá avatni, és különben is én nem voltam bezárva, nem szenvedtem börtönbüntetést. Hanem csak egyszerűen nem jutottam álláshoz. Szerre minden erre irányuló kísérletemet megghiúsították az elvtársak. Viszont szüntelen és nagyon széles körben terjesztették: „Katonával nem lehet együtt dolgozni, mert Katona Ádám összeférhetetlen.” Hogy ez mennyire nincs így, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy mindenütt, ahol dolgoztam, dolgozhattam, nagyon rövid idő alatt barátokat szereztem. Én viszonylag könnyen barátkozó természetű, divatszóval élve, nyitott vagyok. Az viszont igaz, hogy mindig, mindenütt megosztottam magam körül a közösségeket. Azonban életemben alig egyszer-kétszer szomorkodhattam amiatt, hogy becsületes emberek lettek ellenfeleim vagy ellenségeim.

– Én is emlékszem egy veled kapcsolatos malőrre. Kolozsváron, az Igazság című napilapnál történt, ahol újságíró-kollégák voltunk. Munkahelyünkön, a lap művelődési rovatának szerkesztőségi szobájában beszélgettünk, amikor a párttitkár beszólt a résnyire nyitott ajtón: „Hív a főszerkesztő!” Negyedóra múlva azzal tértél vissza, hogy kirúgott a laptól. Szinte hihetetlennek tűnt, mert te akkor az egyetlen kolozsvári napilap vasárnapi mellékletének ünnepelt szerkesztője voltál.

– Ez 1970 augusztusában történt. Kovács András ezzel a gesztussal távozott a laptól, amelynek huszonvalahány éven át csaknem teljhatalmú ura volt. Én a huszonvalahányadik áldozata voltam. Utána is, Bukarestben is, A Hétnél is vállalta a rezsimnek kellemetlen újságírók-szerkesztők

denunciálását, kinyírását. Az első áldozatai közé tartozott Bálint Tibor, aki megörökítette „Kovács elvtársat” a *Zokogó majom* című életrajzi ihletésű nagyrealista regényében, mint a korlátolt és a példaképeihez méltó sztálinista pártfunkcionáriust, embertelen „munkáskáder”, akit mintha egy ötvenes évekbeli szovjet regényből telepítettek volna a Jókai utcai főszerkesztői székbe. Egyébként: színházi írásaim, illetve az általam szerkesztett színikritikák miatt rúgott ki, amelyek nem nyerték el Bisztray Máriának, Groza Péter leányának – aki akkor éppen a kolozsvári színházat boldogította – magas tetszését. Az ügyben, mely persze nem került a nyilvánosság elé, kulcsszerepet játszott Hajdu Győző is. Ezután, a Ceaușescu-rezsim éveiben állandó nyomás alatt éltem. Folyamatosan egzisztenciális gondjaim voltak. Két évtized alatt – két esetet kivéve – mégsem kértem kölcsön, soha nem fordultam könyörödományért senkihez. El tudtam tartani magam, de elképesztően szerény körülmények között.

Különben megviselt a szekuritáé 1970 őszétől folyamatos, rendszeres „érdeklődése”, zaklatása. Besúgásra akartak kényszeríteni, mert a legjobb kolozsvári értelmiség soraiba fogadott, Kós Károlytól, csíkszögödi Nagy Imrétől, Szabó T. Attilától Jagamas Jánosig. A színészek különben kedveltek. 1970 után, valahányszor megjelent egy-egy keményebb hangú írásom, behívtak a szekura, vádoltak és zsarolni próbáltak, amit természetesen visszautasítottam. Ez tette tönkre az első házasságomat. Kezdődött ez a Plátón-, majd a Kodály- és Veres Péter-könyvemmél, illetve a Brassói Lapokkal, ahol vitát folytattam a kor befutott zeneírójával, László Ferencsel arról, hogy egységes-e a magyar kultúra; folytatódott A Héttel, ahol cikket írtam a moldvai csángók magyarságáról a hirhedt Mártona-könyv cáfolataként, és az Előrével, amelyben Gálfalvi Zsolt hatalmas cikkben bírálta Kányádi versválogatásom „veszedelmes nacionalizmussal”. Válaszaim közlését a szerkesztőségek nem vállalták... A denunciálások egyik-másik esetben „véletlenül” de facto politikai feljelentések voltak. Népi-nemzeti kötelezettsége miatt nem Kányádit támadta az akkor államtitkár Gálfalvi, hanem – hogy a költő is rettegjen – engem. A kinyíró „kritikát” széles körben terjesztették az elvtársak, miközben nemcsak kirúgtak a székelyudvarhelyi múzeumban betöltött állásomból, hanem a helyi szekuritáé parancsnok „örökre” eltiltott az intézménybe való belépéstől. A múzeum igazgatóját, Fülöp Lajost, aki védeni próbált, nemcsak kicserélték egy, a szekuritáé bizalmát élvező hirhedt kollaboránssal, hanem pártfegyelmeivel is sújtották, mert nem szakította meg a kapcsolatot velem... A hetvenes évektől rendre megszűntek publikálási lehetőségeim. Viszont mindvégig megmaradt számomra közlési lehetőségként a Korunk, amiért e folyóirat régi embereinek: Gáll Ernőnek, Herédi Gusztinak, Kántor Lajosnak, Veress Zoltánnak máig hálás vagyok. Ha nem lett volna a Kritikon, ha nem lett volna a négermunka, vagyis lexikonszerkesztés Balogh Edgár mellett, egyszerűen éhen

pusztulhattam volna, mert mások bizony nem segítettek. Az említett folyóirattól és a kiadótól emelt honoráriumokat kaptam. Akik adták, nagyon jól tudták, miért adták.

– 1989 decembere után ebben a tekintetben megváltozott-e a helyzeted?

– A támadások a '89-es puccs után is folytatódtak. Ahogy „rászolgáltam” ezekre a támadásokra korábban, úgy „rászolgáltam” azután is.

Én soha nem vállaltam politikai jellegű szövegek írását, a Ceaușescu nevét soha tollamra nem vettem, nem léptem be a pártba – bár többször is felszólítottak erre –, akkor sem léptem be, amikor a pártlapnál, az Igazságnál újságíróskodtam. Nem is bízhattak meg bennem, hisz az kitüntetésszámba ment, ki írhat az elvtársokról. Állás nélkül is azért maradtam, mert hiányzott a pártvédelem, amely egyébként a kirúgásom oka is volt. Ezért nem védhettem meg a 15 éve elkészített doktori disszertációm, amelyet a pályakezdő Kemény Zsigmondról írtam. És jórészt ezért máig nem jelenhetett meg a közel félezer oldalas *Erdélyi néző* című tanulmánykötetem sem, amelybe tíz évvel ezelőtt művelődéstörténeti írásaimat gyűjtöttem a Kritikon vezetője, Domokos Géza sürgetésére. Az „aranykorszak” utolsó négy-öt évében otthon sehol sem közölték írásaimat. Akkor a második feleségem és Pávai István önzetlen segítségével két hangplemeznyi régi stílusú udvarhelyi népdalt, népballadát tanítottam meg a legjobb torkú tanítványaimnak. Az első lemez „Hess, páva” címmel jelent meg 1990-ben a bukaresti Electrecordnál. A régi elfelejtett ősi népdalkincs felújítására tett kísérleteim, melyek nemcsak népdaltanításból, hanem az erdélyi táncmozgalom felpártolásából (tévéműsorok szervezése, ugyancsak „négerként”, mint a lexikonírás) is álltak, amíg el nem tiltottak ettől a tevékenységtől. Szinte hihetetlen, ami velem történt Székelyudvarhelyen 1985-ben. „Nem taníthat népdalokat, mert nem párttag!” Ez tanuk előtt hangzott el a legfőbb illetékes elvtársnő szájából... A munkát titokban, lakásomon folytattam hűséges tanítványaimmal. Csupán halkabban énekeltettem őket. Mondanon sem kell, hogy ezekben az években már nem léphettem katedrára. Így lakásomon felvételiző diákokat tanígtattam.

– Gondolom, a decemberi események számodra is kihívást jelentettek...

– Én, aki azelőtt politikai szöveget soha nem írtam, a '89-es események óta egyébbel sem foglalkozom, mint politikával. Amikor a december 22-i puccs után Székelyudvarhelyen felpredálták a megyeházat és felgyújtották a szekuritáте épületét, egyik volt tanítványom berobogott hozzám, és felszólított, hogy menjek, mert szükség van rám. Én ajánlottam a tűzoltókat, de ő csak engem hívott. Pár perccel később már egy erkélyről csitítottam a főtérré összegyűlt embereket. Néhány órával utóbb pedig a főtérré sereglett 20-25 ezer emberrel mondatonként elfogadtattam az általam fogalmazott békességre intő és önrendelkezésünket kinyilvánító *Felhívás* szövegét, amit röplapon terjesztettünk. Alighanem ez volt az ország első cenzúra nélkül

kinyomtatott szövege '89. december 22-én délután. Másnap újságot szerkesztettem *Szabadság* címmel, amely az első, valóban szabad lapok egyike volt Romániában.

Az önrendelkezési elvről – ez volt életem egyik nagy szerencséje – magától Bibó Istvántól hallottam először. Nos, éppen önrendelkezésünk követelése miatt, azóta is – hol burkoltabb, hol pedig egyértelműen megfogalmazott – támadások sorozata ér.

– *Mit kifogásolnak?*

– Hogy: „ne most, és ne így!” Viszont azok, akik elutasítják az önrendelkezés és megvalósítási formája gondolatát, sohasem mondják meg, „mikor” és „hogyan”. Eleinte azt kifogásolták, hogy az önrendelkezés fogalmát nem lehet pontosan lefordítani román nyelvre, mert az autodeterminarea – úgymond – sértő a románságra.

– *Ha lefordítani nem lehet, körülírható. De emiatt lemondani róla, képtelenségnek tűnik.*

– Fölösleges körülírni, hisz benne foglaltatik szinte minden ránk vonatkozó nemzetközi dokumentumban, még az 1918-as gyulafehérvári román nyilatkozatban is. Hogy nem tetszik a román politikának? Istenem! Nem azért vagyunk, hogy tessünk egymásnak, hanem hogy emberi módon éljünk, és élni hagyjunk másokat is.

– *Kifejtenéd elképzeléseidet az önrendelkezés elvéről?*

– Többször írtam, nyilatkoztam róla, de kötelességemnek tartom megemlíteni, hogy Szócs Géza kidolgozta az RMDSZ első autonómia-memorandumát már az RMDSZ második Kongresszusára, majd 1992 májusában dr. Csapó József szenátor a másodikat, melyet egyeztetett a többi utódállamban élő magyarság hasonló/azonos törekvéseivel is. Sajnálatos módon Szócs Géza és Csapó József autonómia-memoranduma máig nem vált az RMDSZ hivatalos dokumentumává, noha a Csapó-féle tervezet, amelyet kitűnőnek tartok magam is, ugyanolyan mint a Hodiéké, a Duraiéké és a kárpátaljai magyarságé.

– *Éspedig?*

– Közös sajátosságuk az, hogy háromlépcsősek. Az eltérések árnyalatiak, a lényeget illetően teljesen azonosak.

Az első és egyben a legszélesebb autonómia-forma a kulturális vagy személyi autonómia. Ennek érvényesnek kell lennie az adott ország – esetünkben Románia – minden magyar polgárára, függetlenül attól, hogy Moldvában, Olténiában, szórványban, vegyes lakosságú vidéken, avagy a tömbmagyarság körében él. Tehát a háromlépcsős, háromfokozatú autonómia-séma nem a tömbmagyarság felől közelíti meg a kérdést, hanem az adott ország összmagyarsága oldaláról!

– *Mi a lényege, veleje?*

- Az, hogy az illető, mégha szórványvidéken lakik is, vagy akár szálegyedül egy román településen, a magyarságát éppen úgy élhesse, mint a magyarországi magyar. Hogy például ő is ott tarthassa könyvespolcán a Révai Nagylexikont, vagy a magyar nyelvű Larousse köteteit, Széchenyi István és Wesselényi István munkáit éppen úgy, mint minden anyaországi; nemzeti ünnepeinken kitűzhesse a magyar zászlót, ha úgy van kedve, énekelhesse a magyar himnuszt, utcán, templomban vagy ha szálegyedül van, és bárhol, bármely hivatalban megszólalhasson az anyanyelvén. Tehát ez elsősorban identitást erősítő kulturális jellegű szabadságjog.

Autonómia-rendszerünk második fokozata a vegyes lakosságú vidékeken élő magyarokra vonatkozik. (Természetesen a magyar behelyettesíthető bármilyen más, kisebbségben élő etnikummal.) Ez az autonómia-forma ott érvényes, ahol az adott település önkormányzatába be lehet vinni legalább egy képviselőt. Ez esetben már nemcsak egy-két személy vagy család kell hogy tartozzék az adott számbeli kisebbséget alkotó etnikumhoz, hanem egy nagyobb csoport, a lakosság több mint 8-10 százaléka, amely a helyhatósági választások révén érvényesíteni tudja polgári, etnikai jellegű szabadságjogait. Itt tehát a helyhatóságban, illetve önkormányzatban megnyilvánuló autonómiáról van szó. Amíg az előző mindenki számára érvényes, ez utóbbi csak az úgynevezett vegyes lakosságú településekben, helyeken érhető el. A helyhatósági autonómia immár az adott testületben – közösségi szinten – képviselheti és garantálhatja jogainkat. És nemcsak az egyén, egy-egy személy, hanem egy testület révén, a kollektivitásban érvényesíti vagy kísérli meg érvényesíteni az etnikai jogokat.

A harmadik fokozat: a területi autonómia. Ennek a sztálinista változata ismert az 50-es évekből a Székelyföldről, Magyar Autonóm Tartomány néven. A magyar területi autonómia-követelésünk váltotta ki a legtöbb vitát. Ez az, aminek kimondását Romániában az én nevemhez kapcsolják. Legutóbb az erdélyi köznyelvben csak „a három úr” néven emlegetett Tőkés László által leleplezett Tokay, Frunda, Borbély László csoport – árulásként minősíthető – titkos tárgyalásainak fedezése céljából a marosvásárhelyi Népűjság emlegette fel az úgynevezett agyagfalvi ügyet, amely során 1991 októberében ráterelődött a nemzetközi figyelem a székelység önrendelkezési területi autonómia-követeléseire. Mivel az én tisztem volt ennek bejelentése az aradi küldöttek Országos Tanácsán, és azt követően helytállnom a Székelyföld katonai megszállása idején, az én nevemhez kötődik a székelyföldi magyar területi autonómia követelése, elsősorban persze az egyszerűbb emberek szemében. Meg kell mondanom, hogy bár rengetegen támadtak és támadnak, ugyanakkor olyan mértékű ismeretségem és népszerűségem lett, amit én nem kívántam és nem is reméltem soha.

Nos, idővel kiderült, hogy a területi autonómiától nemcsak a román államhatalom, nem pusztán Iliescu és köre zárkózik el – ő már 1990

januárjában tiltakozott ellene –, hanem Európában és Európán kívül mindenütt szeretnék elfelejteni az „uralkodó” etnikumokat képviselő kormányzatok. Így az utódállamok mindegyikében is kirázza őket a hideg tőle. Az önrendelkezés, a területi autonómia nem sajátosan magyar jelenség. Ugyanezt követelték az osztrákok Dél-Tirolban, de ezt igénylik, igényelték a baszkok, a katalánok, a bretonok, ettől a követeléستől hangos Belgium és Kanada közléte, a keleti népekről, a kurdokról, meg a palesztinekről nem is szólva. A délszláv válság is csak ezeknek létrehozásával oldható meg. Mindenhol a regionális, a területi autonómiáktól félnek az uralkodó etnikumok politikai képviselői a legjobban.

– *Miért?*

– Mert csupán ez a közigazgatási forma biztosítja az egy tömbben élő nem államalkotó etnikum megmaradásának a feltételeit. Egyedül ez védi meg őket az etnikai tisztogatás veszedelmétől. Mivelhogy ott az adott etnikumnak a nyelve egyben a hivatalos nyelvet is jelenti. Így az állampolgár nincs rákényszerítve arra, hogy ne az anyanyelvét használja, amikor állampolgári jogaival él. A területi autonómiának legfőbb célja a nyelvhasználat teljes értékűvé tétele a társadalmi életben. Ennek a törekvésnek a megvalósítása csak ott képzelhető el, ahol a lakosságnak legalább 65-70 százaléka az adott etnikumnak a része. Ez a biztosíték arra, hogy az a terület ne veszítse el sajátos etnikai színezetét. Erdélyben is ez az egyetlen biztosíték arra, hogy a Székelyföld egésze vagy a Partium bizonyos foltjai megőrizték magyarságukat... Ezt nagyon jól tudják a többségiak nacionalista politikusai. Ezért bűnös szó a területi autonómia! Amikor ezt 1991 tavaszán az RMDSZ második kongresszusán Marosvásárhelyen először fölvetettük, a kollaboráns, megalkuvásra kész delegátus-társaim – sajnos szép számmal vannak ilyenek – felhördültek: „Hogy lehet ilyet követelni!” Az RMDSZ-nek az a szárnya, amelyet akkor Domokos Géza vezetett – én „kormánypári RMDSZ”-nek neveztem, Tőkés László pedig „asszimiláns politikusok”-ról szokott beszélni –, nem sokkal utóbb balkáni demagógiával kezdte hirdetni az „egység” politikáját: „Nem tagolódhatunk, egységeseknek kell lennünk”.

Ugyanők ugyanott azt is időről időre számon kérik tőlünk, az úgynevezett radikálisoktól, hogy miért nem dolgozzuk ki az autonómia törvénytervezetünket, holott a Szócs-, illetve a Csapó-féle változat ott a kezük ügyében. Viszont ugyancsak ők arról sem akarnak hallani, hogy a területi autonómiát nem mi találtuk ki, nem Katona Ádámnak és társainak kell „kidolgoznia”, hisz sok helyütt – így az említett országokban is – ismerik, sőt nem egy fejlett országban, közmegelegedésre, meg is valósították. Ugyanezek demagóg módon szemünkre vetették, hogy csak a magunk, azaz a Székelyföld lakóinak a javát nézzük, nem törődünk a szórvánnyal, a szórványban élő magyarsággal. Nos, ugyan milyen kár éri/érné a szórványt, ha megvalósítanánk a magyar területi autonómiát a Székelyföldön vagy a Partiumban? Az igazság az, hogy

a romániai szórvány és a vegyes lakosságú magyarság megmaradásának az a feltétele, hogy legyen egy „belső anyaországa”, amely példa értékű lehet saját nemzetiségi politikájával. Nekünk tehát a Székelyföldön úgy kell bánnunk a románokkal, hogy a szórványban élő magyarság arra hivatkozhasson: „Nézzétek meg, hogy Székelyudvarhelyen milyen jogaik vannak az ott elenyésző kisebbségben élő románoknak! Mi is olyat kívánunk Déván, Resicán, Csernakeresztúron vagy Máramarosszigeten!” Az az állítás, hogy a magyar területi autonómia megteremtése Erdélyben ártana a szórványnak, vagy a vegyes lakosságú magyarságnak, gonosz demagógia! Tudjuk, hogy egyeseknek rossz emlékeik vannak. Tudjuk, hogy az ENSZ-be való belépés érdekében a sztálinista időkben Romániában létrehozott Magyar Autonóm Tartomány létezésének idején a román kormányzat súlyosan csorbította a szórvány és a vegyes lakosságú magyarság érdekeit: fokozták az etnikai tisztogatást, felfokoztak egy olyan jól koncipiált románosítási politikát, amely nem 1949-re vagy 1959-re nyúlik vissza, hanem 1918-ra, és amelynek az egyes stádiumait a magyarság, sajnálatos módon, 1918 óta eléggé passzívan tűrte és tűri. „Kialtó Szó” kell tehát, amint a trianoni diktátum utáni fásultság megszüntetéséhez is az kellett!

A mostani eredménytelenséghez viszonyítva a Magyar Párt a két világháború közt elért valamelyes eredményeket. Mert a Magyar Párt egyfajta gondolkodású emberek pártja volt, ideológiai párt. Ami persze hátrányt is jelentett, mert mellette kialakultak különböző csoportosulások, pártocskák is, amelyek úgymond megosztották a magyarságot. Akkor is voltak balkáni politizálást vállaló magyar ügynökeik az egymást váltó román kormányoknak. Az udvarhelyi Barkóczy-vendéglő ajtaján kívül azonban 1945 előtt nemigen hallatszott a hangjuk. Egyébként a megosztás/megosztottság felszámolása csak a diktatúrában volt lehetséges. Az volt tehát a „természetellenes”, ami a Magyar Népi Szövetség idején történt, amikor Bányai Lászlóék, Balogh Edgárék, a „marosvásárhelyi százak” előkészítették a román kormányzat párizsi győzelmét. Vagy ami annak mintájára, netán ugyanazzal a szándékkal létrehozott szövetségiünkben, az RMDSZ-ben történik, ahol a magukat szocialistáknak nevező bolsevisták mellett ott vagyunk mi, a nemzeti és/vagy keresztény elkötelezettségű politika hívei. Úgy tetszik, hogy ma rosszabb a helyzet, mint a Magyar Népi Szövetség korában.

– *Valójában most mi történik az RMDSZ-ben?*

– Van egy Tőkés Lászlónk, akinek a történelem olyan hatalmas szerepet adott, amelyhez foghatót a XX. századi kisebbségi magyarság egyetlen vezető férfiújának sem kínált fel. Tőkés László az RMDSZ tiszteletbeli elnöke, de újraválasztása, a brassói kongresszusunk óta az RMDSZ vezetésének szellemiségét Domokos Géza udódai, Tokay György és társai határozzák meg. Tőkés Lászlót pedig folyamatosan támadják. Újabban nemcsak szűkebb körben, mint tették már 1990-től két éven keresztül, hanem a

sajtónyilvánosság révén is. Félreértés ne essék: nem személyi kérdésekről, nem civakodásról, torzsalkodásról, nem az úgynevezett „turáni átok”-ról van szó, hanem az alapvető elvi-eszmei elkötelezettségbeli különbözőségről. Íme a tökéletes látszat: az RMDSZ élén ott van a magyarság vezető férfiúja, viszont neki hónapokon át nem volt tényleges beleszólása az RMDSZ politikájába. Nem is járt el azokra a gyűlésekre, ahol megaláz(hat)ják, mert azt a sérelmet, ami az etnikai tisztogatás kimondása kapcsán ez év februárjában érte Verestóy Attila és társai részéről, azóta sem voltak hajlandók orvosolni, jóvátenni. Az RMDSZ tényleges vezetése, többszöri nyilvános és szűkebb körű felkérés dacára, mai napig nem tárgyalta meg az etnikai tisztogatás kérdését. S az RMDSZ szenátusi csoportja 10–1 ellenében bizalmat szavazott Verestóy úrnak! Az RMDSZ-en belüli személyi torzsalkodás látszatának, ennek az álságos helyzetnek a fenntartása csakis a rezsim haszonélvezőinek az érdeke. Ugyanúgy haszonélvezői ők a mai helyzetnek, mint ahogyan elődeik is haszonélvezői voltak az előző rendszernek. Azok az elvtársak, akik a bukott kommunista rendszerben nem a tehetségük és munkájuk révén jutottak előre, hanem a kollaboráns mivoltuk által. A helyzet, lényegében, változatlan, csak a kommunista rezsimet az Iliescu-rezsimmel kell behelyettesíteni. Egyszóval: ma Romániában ellenforradalmi helyzet van.

– *Lehetséges, hogy az RMDSZ nem a romániai magyarság érdekeit szolgálja?*

– Az RMDSZ mint olyan – fikció. Az RMDSZ tagjai Király Károly, Szőcs Géza, Tőkés László, és tagja vagyok én is, mint a keresztény-nemzeti platformnak, az Erdélyi Magyar Kezdeményezésnek a szóvivője, de tagja Verestóy Attila, vagy „a régi gárdából” Balogh Edgár, Fey László és Kovács András, tehát megannyi egymástól különböző politikai, erkölcsi elkötelezettségű ember.

Válójában kezdettől nem egy, hanem különböző RMDSZ-ek vannak. Területi szervezetként is egészen mások. Egyik ilyen például az Udvarhely széki szervezet, az úgymond: radikális. Ennek politikai vezetője, alelnöke vagyok. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Udvarhelyen minden RMDSZ-tag az én véleményemet osztja. De tisztújításkor mindig újraválasztanak, jöllehet ezt az Iliescuval barát Domokos Géza, illetve a Verestóy-csoport mindenféle akciókkal – amelyek olykor komikusak – igyekeznek magakadályozni. Mikszáth választási történeteire emlékeztetnek ezek a „húzások”. Ellenben a marosvásárhelyi szervezet vezetősége egyáltalán nem „radikális”. Ez nem azért alakult így, mintha Marosvásárhely magyarsága 1990 márciusában nem mutatta volna meg, hogy mennyire radikális tud lenni, hanem azért, mert egy akkor szélárnyékba húzódott csoportosulás – Borbély László, Frunda György stb. – került az élre. Számolni kell ezeknek a szomorú változásoknak az elemzése során a tagság

fásultságával is. (Persze meglehet, hogy az én ismételt újraválasztásomban is ez mutatkozik meg: „Eddig jó volt, más nincs, legyen ő ezután is.”)

– *Ha a romániai magyarság politikai testülete belátható időn belül nem találja meg a megfelelő utat-módot, illetve eszközöket az alapvető gondok orvoslására, féltő, hogy idővel ez az országnyi nemzetrész felmorzsolódik, netán kiűzik ősei/ősi földjéről.*

– Kétfelé kell választani a kérdést. Az egyik az RMDSZ baja, a másik a romániai magyarságé. Az RMDSZ most válságban van, de ez a válság egy szervezet válsága, nem a romániai magyarságé. RMDSZ – a Maros megyei is és az Udverhely széki is. Az RMDSZ tehát olyan konglomerátum, amelyben nagyon ellentétes tendenciák érvényesülnek. Ezért talán nem is szerencsés RMDSZ-ről mint olyanról beszélni, hanem ilyen vagy olyan területi, ideológiai elkötelezettségű RMDSZ csoportokról.

Az RMDSZ most válságban van, ami szervezeti téren is megmutatkozik. Hónapokon át formális kérdésekről folytak a több napos tanácskozások anélkül, hogy hoztak volna valamilyen eredményt. Az is a válság jele, hogy a legfelső testület, a Szövetségi Képviselők Tanácsa heteken át nem tudott összeülni, mert nem gyűlt össze annyi ember, hogy a tanácskozás szavazatképes legyen. És ha összegyűl is, Tokayék obstrukciós politikát folytatnak, nem akarnak szembe nézni semmilyen sorskérdésünkkel – „aki túléli, annak ad igazat a jövő” –, ehelyett a személyi vagy a szűkebb csoportérdekek magvalósítása foglalkoztatja őket.

Ugyanakkor az RMDSZ súlyos erkölcsi válságban is van, mert hitelvesztett emberek kerültek az élre. Tokay György személyében például az RMDSZ-nek olyan ügyvezető elnöke van, akit Szócs Géza, nyomtatásban, megvásárolhatónak minősített. Ezt a szöveget ország-világ olvashatta, sőt a Panoráma révén láthatta-hallhatta is. Tokay irult-pirult, tartott egy nagyon hatásos demagóg beszédet a brassói kongresszuson, és úgy tett, mintha az egész ügyet elfelejtette volna. Nem sokkal később az Egyesült Államokban mint az RMDSZ ügyvezető elnöke már Tőkés László és az önrendelkezést követelő többi „szélsőséges” politikus ellen lendült támadásba. Vége aztán a Szövetségi Képviselők Tanácsának marosvásárhelyi ülése megállapította Tokay, Borbély László és Frunda György tevékenységéről, hogy kárt okozott az RMDSZ-nek; kilenc képviselőtársuk frakcióvezetői tisztségeikből el kívánta mozdítani Tokayt meg Borbélyt, a többi, a többség viszont megvédte őket – az SZKT megbélyegző határozatával szemben. Tehát egy végrehajtó testület (az RMDSZ képviselőinek frakciója) semmibe vette a kongresszusok közötti legfelső döntéshozó testület (az SZKT) döntését. A szervezet erkölcsi válsága olyan mély, hogy megbénítja az RMDSZ tevékenységét. Véleményem szerint ez is a célja annak a csoportosulásnak, amelyik a Domokos Géza oldaláról érkezett a hatalom csúcsára.

A másik csoportosulás a kozmopolitáké, akik nagyon eufemisztikusan liberálisoknak nevezik magukat. (Hát bizony, nem Széchenyi és nem Wesselényi nézeteit vallják!) Néhányan Kolozsváron a múlt év őszén a Szamos vendéglőben paktumot kötöttek Tokayékkal. Szomorú valóság, hogy ez a nyíltan kozmopoliták és nyíltan konformisták közt született paktum győzött a harmadik kongresszuson, Brassóban, a Tőkés-szárny ellenében. A bukaresti kormányzat természetesen őket támogatja, sőt még a román ellenzék többsége is, amely általában csak mint „szélsőségesek”-ről beszél a Tőkés-szárnyról, rólunk. Sőt, Tokayék nyugat-európai és amerikai nyilatkozatai után a nemzetközi politika is így kezd bennünket aposztrofálni! A délszáv válságtól rettegő nyugati közvélemény előtti denunciálásuk – aljasság, hiszen Tokayék nagyon jól tudják, hogy semmilyen szélsőséges nézetet nem vállaltunk és nem vállalunk fel. Nagyon jól tudják, hogy nem vagyunk nacionalisták, még kevésbé sovíniszta. Tehát az asszimiláns politikusok meg a kozmopoliták uralják most az RMDSZ egészét. Természetesen mindebből nem szabad arra következtetni, hogy nincs olyan politikai erő, akár területi szervezet, amely másként gondolkodik, mint ők, és nemcsak Székelyföldön. Az úgynevezett radikalizmus nem a székely „rebelliség”-gel függ össze. Beletartoznak ebbe a váradi, temesvári, kolozsvári emberek is, akik ugyanúgy gondolkoznak, még hogyha nem is a tömbmagyarságban élnek. Ennyit az RMDSZ-ről.

– Vegyük szemügyre a kétfelé osztott kérdés második felét, gondolatát, azt, hogy válságos-e, s ha igen, miért válságos a romániai magyarság helyzete?

– A romániai magyarság helyzete azért is válságos, mert nem megfelelő a politikai képviselete. Ez részben legitimitás-kérdés, mert például a Hargita megyei parlamenti-szenátusi képviselők egy részét – teljesen törvénytelenül – Domokos Géza egyszerűen kinevezte. Akik az eltelt egy év alatt természetesen semmit sem produkáltak. Mint ahogy alig mutat fel valami lényeges eredményt az egész negyven tagú parlamenti csoport. A parlamenti csoport – Domokos Géza hatására – kiszorította a maga köréből azokat, akik elkötelezett antikommunisták voltak: Szöcs Gézát, Király Károlyt, Csutak Istvánt, Borbély Ernőt. Egyik-másikuknak még állása, jövedelme sincs. (Az én állásom 1992 tavaszán „szűnt meg”.) Az elvtársak módszerei – így például a perifériára szorítás – ugyanúgy érvényesülnek, mint a Conducator idején. Legfenneb ma szóvá tehetjük.

A beszélgetés elején arról is említést tettünk, hogy sokat támadnak bennünket. Magyarok is. A kozmopolita és a megalkuvó képviselők mindenkit gyűlölnék, akik elkötelezett hívei annak a változásnak, amit Romániában a többségi kormányzat sem akar. Az egykori szovjet bolygó-államok közül Románia szabadult meg a legkevesbé a kommunista múlttól, említettem már, hogy napjainkban is az ellenforradalom útját járja. A kozmopolita és konformista RMDSZ vezetés azt a román politikát szolgálja,

amelyet most Ilescu nevéhez kötnek, de fűzhetik majd más személyhez is, mert nyilván Ilescu sem fog nyugdíjba menni államfőként.

– *Valamilyen megoldásnak, reménysugárnak mégiscsak kell lennie, a reményről lemondani nem szabad. Ha a fiaskók, az erkölcsi válság személyekhez fűződnek, az RMDSZ megújulását talán meghozhatná egy okos személycsere, a kompromittált politikusokat talpig becsületes emberekkel helyettesítve.*

– Ez az RMDSZ nem attól fog megújulni, hogy valakik azokat a személyeket/személyiségeket válogatná ki, akik történetesen elkötelezettek és alkalmasak is erre a munkára. A társadalom egésze olyan mértékben visszahúz, Románia olyannyira balkanizálódott, hogy én nem hiszek a rövid távú kibontakozás esélyében. Meglehet, hogy az RMDSZ így fog tovább működni a romániai magyarság nevében. Hogy miben rejlik a kibontakozás lehetősége, hol a reménysugár? Én nem is reménysugarat, sokkal inkább egyfajta jövőképet vetítenék abba a bizonyos autonómia koncepcióba. A megoldás csak az lehet, ha alulról építkezve, a társadalomban kiépül az autonómia-rendszer, amire van némi esély. Ha bekövetkezik a társadalom – elsősorban a romániai magyarság társadalmára gondolok – megújulása. Ebben az egyházakra is komoly feladatok hárulnak. Reméljük, fel is vállalják ezt a szerepet, mert az az igazság, hogy Tőkés László, Tempfli József megyés püspök és még néhány egyházi vezető kivételével, eddig elzárkóztak a politikától.

– *Bíri fogja-e a magyarság addig, amíg az óhajtott új helyzet kijegecesedik?*

– Az erdélyi magyarság bírja szusszal, mert az erdélyi magyarság hetven éve sokkal nehezebb feltételek közt is fennmaradt. A lakosság átlaga sokkal érettebb, semmint azt a bizonyos politikusok gondolják. Ez megmutatkozott azokban az esetekben, amikor például a mi vidékünkön sztrájkba vagy tüntetésre hívtuk az embereket. Vagy nemrég, a prefektusválság idején. Elég volt egyetlen felhívás ahhoz, hogy húszezer ember összegyűljön tüntetni egy olyan városban, Székelyudvarhelyen, amelynek összesen negyvenezer lakosa van. Ez reményt kelt. Domokos Gézának többször a szemébe mondtam, hogy sokkal jobb, alkalmasabb politikusokat érdemel a népünk. Én bízom abban, hogy ki fognak nőni ezek a politikusok. Talán az elkövetkező generáció.

De azt is ki kell mondani, hogy adott államkeretek közt a romániai magyarság politikai képviselője az RMDSZ és a romániai magyarság egésze csak rendkívüli esetekben különbözhet teljes mértékben a román politizálás, a román társadalom egészétől. Viszont a történelem ritkán produkál rendkívüli eseteket.

– *Ez azt jelenti, hogy Romániának ugyanolyan ütemben kellene a demokrácia irányába fejlődnie, mint az erdélyi magyar nemzetrésznek?*

– Romániában állandóan Európáról beszélnek. Ki is jelentették, hogy Románia Európában van, és nem kell Európa felé haladnia. Századunkban mindvégig voltak és ma is vannak kiváló külpolitikusaik és diplomataik, akik ezt, az illúziót el tudták, el tudják hitetni a nemzetközi közvéleménnyel. Akárcsak a szekuritáé. A román külpolitika annyi pénzt kapott és kap a bukaresti kormányzattól, amennyit akar. Amerikai barátaimtól tudom, hogy 1991 őszén az autonómia-botrány, az agyagfalvi-botrány heteiben, a washingtoni külügyminisztérium könyvtárában hiába kerestek a megbízott képviselők Erdélyről, a székelységről, a 700 esztendőes autonómiákról olyan angol nyelvű kiadványokat, amelyek a valóságot tartalmazták. Mindössze Balogh Júliának egy rövid tanulmányát találták – a könyvtárnyi román érdekeket szolgáló velünk, múltunkkal foglalkozó kiadványok mellett. Évszázados mulasztást kellene pótolni – sürgősen!

Nagyon jól tudjuk, hogy gazdaságilag, társadalmilag, politikailag, kulturálisan Románia nem úgy része Európának, ahogy lehetne. Az Ókirályság sajátosan kelet-európai, balkáni képződmény. Ma is óriási a különbség a Regát és Erdély között, bár ez a különbség az elmúlt hetven év alatt nagyon sokat csökkent. Sajnos rovásunkra! Erdély is balkanizálódó félben van. Az Európa felé tájékozódásnak, haladásnak – bár ez a szó nagyon nehezen értelmezhető, és esetenként vissza is éltek vele –, vagyis egy ilyen irányú változásoknak országos méretűeknek kellene lenniük. Ehhez sem az összmagyarság, sem a romániai magyarság nem elegendő Kovász. Éppen ezért én meglepetésszerű, ugrásszerű, döntő változásokat nem remélek az elkövetkezőkben. Ezzel korántsem azt akarom mondani, hogy naponta nem kell vállalnunk, megtennünk a cserkész jócselekedeteket. Nem jelentheti ez azt, hogy föl kellene cserélnünk a politika fegyverét a kalasnyikovokkal, vagy el kellene hagynunk valamennyiünknek szülőföldünket. Ellenkezőleg, föl kell vállalnunk egy olyan harcot, amit a reformkorban a „heroikus pesszimizmus” kifejezéssel minősítettek. Föl kell vállalnunk a szívós, következetes politikai küzdelmet kollektív jogainkért, még akkor is, ha a közeli jövőben nem látjuk a happy endet. Akkor is, ha tudjuk, hogy az életben – a történelem tanítása szerint – nagyon sok minden nem oldódik meg. A romániai magyarságról szólva ezt a nézetemet gyakran meg szoktam fogalmazni. Többnyire magamnak, ritkábban másoknak, a nyilvánosság számára is.

Mi állandóan azon siránkozunk, hogy milyen kevesen vagyunk. Sopánkodunk, hogy fogy a nemzet, s azon belül a romániai magyar nemzeti közösségünk. Ezek a sirámok, ez a sopánkodás indokolt, jogos. De nézzünk szembe végre magunkkal, sőt próbáljuk az ellenfeleink látószögéből megítélni helyzetünket! Nézzük meg: vajon a másik oldal, az ellenségeink is úgy látják, hogy mi kevesen vagyunk? Nem. Ha így látnák, nem harcolnának annyiféle körmondfont módszerrel, eszközzel ellenünk. Mi igenis sokan vagyunk – nekik. Mi, magyarok, számottevő népe vagyunk a világnak, Európáról nem is

szólva. Sőt, az utódállamok magyarsága vagy akár a Romániában élő magyar nemzeti közösség is nagyobb lélekszámú, mint megannyi szuverén állam szerencsés lakossága. Tehát: nem vagyunk kevesen! Ez adjon erőt valamennyiünknek, az anyaországban is, a határokon kívül is. Hogy nem vagyunk nagyhatalom? Istenem! Egyik környezetünkben lévő ország sem nagyhatalom. És ha nemcsak számbeli értékeinket nézzük, hanem azt az értékrendet is, amit a legnagyobbaink, Széchenyi, Németh László annyiszor próbáltak kialakítani helyesen, az adott korszak negatív tendenciái ellenében, akkor tudnunk kell, hogy a megoldás a *minőség forradalmában*, abban rejlik, hogy nekünk mindenben különbnek kell lennünk másoknál. Így gondolkozva, akarva és cselekedve, a mi számbeli kicsinységünk – ez nagyon viszonylagos – máris kompenzált, és akár egyfajta „nagyhatalomnak” is érezhetjük magunknak.

Éz pedig rajtunk múlik. Én ezt nem kormányprogramként képzelem el, hanem a mikroközösségek megerősödésében, fejlődésében látom. „Alulról”, a család, az iskola, az egyházak felől építkezve. Az egyháznak olyan szerepet kellene felvállalnia, mint Dél-Amerikában tette, ahol a papok egyértelműen felvállalták a felszabadítási politizálást. Mert a társadalmi szervezethez ott is igen alacsony volt, akárcsak nálunk, hisz ott is szétromboltak mindent, éppen úgy, mint itt.

Tiszta kézzel, tiszta szívvvel és tiszta lélekkel küzdhetünk. Az a körülmény, hogy a nagy népekhez viszonyítva kevesen vagyunk, nem ok arra, hogy elcsüggedjünk. Bár azt sem tagadhatjuk le, hogy nehéz helyzetben vagyunk, amit ez a beszélgetés érzékeltetett.

A közelmúltban befejeződött szárszói konferencián félórás beszédet mondhattam, zavarbাহozóan sok taps közepette. De az anyaországi sajtóviszonyokra jellemző módon még csak meg sem említették, az alkalmi lap, a Szárszói Fórum kivételével. A rádió- és tévéadások elhallgatták, még a Duna-tévé is csak a szemérmetlen koncepció perben ártatlanul elítélt oroszhegyi, zetelaki, marosvásárhelyi székelyek érdekében mondott szavaimat idézte. Beszédem végén írásban letettem az elnökségi asztalra a *Zárónyilatkozatba* szánt javaslataimat. A belső pártharcokra figyelő politikusaink – sajnos – nem vették tekintetbe. Mint ahogyan egymás szavára sem igen figyeltek: beszédek elmondása után többnyire távoztak a „sátor”-ból. Ezért – befejezésül – szó szerint idézem odaszánt javaslataimat:

1. *Nemzeti önrendelkezést* az összmagyarág számára – Bibó István szellemében. Tehát a Kárpát-medencében és a diaszpórában élő magyarok számára is!

– *Hármas autonómia-rendszert* (személyi, önkormányzati és területi autonómiát) az utódállamok magyarsága számára.

2. Az anyaország kormányzata vállalja fel az *utódállamok magyar nemzeti közösségeinek a jogsérelmeit* a nemzetközi fórumokon. (Vö. a Népszövetségben előterjesztett beadványok sorával a 20-as és 30-as évekből.)

3. Az anyaország vállalja fel a *védőhatalmi kötelezettséget* az etnikai tisztogatás veszélyének kitett utódállamok magyarságáért. (Vö. Ausztria vállalását Dél-Tirolért.)

4. *Ki kell terjeszteni a nemzetéptítést az összmagyarság egészére.* Egyaránt fel kell vállalni a gazdasági, a társadalmi és a nemzetnevelési feladatokat.

5. Az utódállamok magyarsága nem *kisebbség*, hanem politikai és nemzeti identitástudattal rendelkező etnikum, tehát jogi alany, politikai szubjektum, *nemzeti közösség*.

(A jövő csakis az önrendelkezés!: Magyar Élet, 1994/2.)

Budapest, 1993. október 20.

Kínos kötelességnek teszek eleget, amikor szíves megértését kérem azoknak a „beszélgetőtársaknak”, akik nem kerültek be a kötetbe. A kiadó „terjedelmi” okok, vagyis szűkös anyagi lehetőségei miatt a kéziratanyag csupán egy részének a kiadására vállalkozhatott. A szerkesztő az időszerről politikum ismervét tekintette a válogatásban perdöntőnek. Így mindenekelőtt azokat az interjúkat sorolta be, amelyek súlyos, az erdélyi magyarság jelenét és jövőjét közvetlenül érintő sorskérdéseket feszegetnek, taglálnak. Mentségemül szolgálhat, hogy két rossz közül a kisebbiket választottam. Elfogadtam a részt az egészért alternatíváját, hogy a testes kéziratanyag (közel 400 lap) ne kerüljön végképp a süllyesztőbe. Azért, hogy e könyvecske mégse maradjon annyira csonka, – egy-egy gondolat kiragadásával – megkísérlem érzékeltetni, milyen gondokra, jelenségekre reflektáltunk a kimaradt beszélgetésekben.

De előbb az eredendő szándékról: Közel harminc erdélyi prominens értelmiségit faggattam. (Ide sorolom a Magyarországra áttelepült, magukat erdélyinek valló és az erdélyi magyarságot onnan szolgálókat is.) Ugyanakkor hosszabban elbeszélgettem néhány olyan jelentős magyarországi értelmiséggel is, akik már évtizedekkel előbb felvállalták az erdélyi magyar kultúra, e nemzetrész szolgálatát. Az volt a célom, hogy vallomásaikkal egyfajta látéleletet adjak ennek a nemzetrésznek a létállapotáról, helyzetudatáról, lehetőségeiről, cselekvési alternatíváiról, a prioritásokról, azokról az objektív akadályokról és szubjektív nehézségekről, amelyek az erdélyi magyarság önaffirmációs törekvéseinek útjában állnak, nehezítve a magára találását, talpraállását, és – higgyünk benne! – kiteljesedését a történelem amőbaszerű mozgásában. Ezért igyekeztem minél több valóságterületet becserkészni, a hitélettől az irodalmon, a képzőművészetten át a politikai cselekvésig. Merem remélni, hogy a beszélgetések legfőbb erénye: dokumentumértékük, a kényszerű hallgatás, elhallgattatás, a lélektiprás évei, évtizedei után a közösség egészét érintő alapvető emberi igazságok kimondása, sorskérdések megfogalmazása, tudatosítása, nemkülönben ennek az oly sokat szenvedett közösségnek az írás sajátos eszközeivel történő beemelésé a nemzet, valamint az összmagyarság szellemi, érzelmi, akarati és cselekvési egységébe, aminél ma aligha lehet fontosabb és időszerrűbb teendő.

1989 decembere Romániában (is) cezúrárt jelentett. Így van ez még akkor is, ha az azóta eltelt néhány esztendőben nagyon sok jogos vágyunk, törekvésünk nem vált valóra. És ez nem azért, mert az ideák, remények sohasem valósulnak meg a maguk kigondolt, eszményi formájukban, hanem döntően amiatt, hogy a román politikai hatalom folyamatosan és kitartóan

gáncsolta/gáncsolja másokat nem sértő önépítő igyekezetünket, mi több, időnként hatalmi szóval húzta át az ígéretesen sarjádó elképzeléseket, durva erőszakkal próbált megfélemlíteni tiszta szándékokat (marosvásárhelyi pogrom). Mindazáltal a történelem szküllái és kharübdiszei közt okosan evezve/cselekedve, előbb vagy később révbe fogunk jutni. Ebben hinnünk kell!

A beszélgetések jó része jelentős magyarországi lapokban, folyóiratokban napvilágot látott, ami önmagában is jelzi a bennük foglalt gondolatok, reflexiók jelentőségét és időszerűségüket, mind az erdélyi magyarságra, mind a nemzet egészére nézve.

És most következzen a „kiegészítés”.

Balogh Edgár: A kategorikus „nem lehet!”-tel szemben a lehetőségeket kihasználni igyekvő „ahogy lehet” elvét vallotta sok évtizedes tevékenységében. Azonban 70 év kisebbségi tapasztalata alapján joggal merül fel egyre több emberben a kérdés: járható-e még a kompromisszumok útja, hisz a román politikusok igazában egyetlen ígéretüket sem tartották be, még az írásban foglaltakat sem. (*Bizakodva:* Kritika, 1990/11.)

Bajor Andortól, aki Bogdán László szerint a romániai magyar irodalom Harlekinje – de életműve rangját, értékét is érzékeltetve: ő inkább a mi Karinthy Frigyesünk –, a következőt kérdeztem: „Eljön-e egy olyan kor, amelyben a satíráíró vagy humorista munkanélkülivé válik?” Válasz: „Ez a kereszténység tanítása szerint az utolsó ítélet után fog bekövetkezni, amikor is a mennyek országában nem lesznek, csak szentek.” (*A nevető Démokritosz és a síró Hérakleitosz:* Holnap, 1993/6.)

Balázs Sándor a hetvenes évek elejétől hirtelen elfordult a „steril” filozófiai elmélkedésektől, mert felismerte, hogy az erdélyi magyar múlt kisebb szálla a hatalom szemében, mint a jelen, nekünk pedig nagyon fontos ismernünk szellemi örökségünket. Feltárni és tudatosítani akart. Elsőként ébresztgette Tavaszy Sándor emlékét, majd Varga Béla bölcséleti írásait emelte a köztudatba, azután pedig a két világháború közti romániai magyar szociográfia műhelyeit – Erdélyi Múzeum, Korunk, Erdélyi Helikon, Erdélyi Fiatalok, Hitel – vette sorra számba. A Kiáltó Szó szupertitkos szamizdat lap főszerkesztéséért 15 évet kaphatott volna, ha lefűlelik. Az RMDSZ Kolozs megyei elnökeként azt jósolta, hogy „hosszú lélektani harcra kell felkészülnünk”. Úgy tűnik, igaza volt. (*Egykori magamtól mai önmagamig:* Holnap, 1992/7-8.)

Banner Zoltán: Mesterien vázolta fel az erdélyi magyar képzőművészet fejlődésívét, művészeti életét, mely a többségi hatalom időnkénti gáncsoskodásai, övön aluli ütései miatt muszályherkulesként nem egy ízben európai rangú fegyvertényeket mutatott fel. (*Szétszakadt szálak. Össze tudjuk-e még kötni?:* Holnap, 1993/12.)

Beke György: Erdély száguldó riporterével 1989 decemberének vége fele Kolozsvárott a Deák Ferenc (dr. P. Groza) utcában futottam össze, ahol pár percre megálltunk, hogy kicseréljük gondolatainkat. Odacövekelve, közel két órán latolgattuk az esélyeket. Kicsit elcsodálkoztam, amikor azt mondta: „Ami minket, magyarokat illet, nem sok jót lehet várni tőlük.” Mintha őt igazolták volna az évek. (*Nem tudok másról írni, mint Erdélyről:* Holnap, 1993/3.)

A kisebbségeket és a szórványmagyarságot messzi tájakon is felkereső **Czine Mihály** így vallott: „A történelem hozta úgy, hogy a földrajzi haza és a szellemi haza nem feltétlenül esik egybe... Tréfásan mondta valaki, aki a világot járja, hogy két nyelv van, amelyekkel a legtöbbször találkozott: a tört angol és a magyar. Nem világnyelvet jelent ez természetesen, hanem azt, hogy annyifelé szóródott a magyarság. Látni akarom, hogy él a Magyarországból kiszakadt magyarság, amelynek leghűbb tükrözője az irodalom. Ebben az is benne van, amit az előbb jeleztél: szeretném az emberek hitét erősíteni, hogy érdemes magyarnak maradni.” (*Távol, mégis együtt:* Tiszatáj, 1992/1; átvette Látóhatár, 1992/3.)

Dr. Csapody Miklós, politikus: „...A magyar politika a maga döntéseit saját felelősségére hozza meg, a magyar politika irányát azonban befolyásolja az adott országban élő magyarság sorsa, helyzete, ami meghatározza a szomszédsági viszonyokat is.” (*Korunk*, 1993/9; *Új Magyarország*, 1993. július 15.)

Csep Sándort méltán híressé vált kalotaszegi szociográfiai riportfilmje, az *Egyetlenem* miatt és az okból röpítették tévériporter állásából, mert „túl sokat foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel”. Vele a romániai magyar rádiózás hőskoráról, az újrekezdésekről, helytállásról, szolgálatról s a Jordáky Bubi magánszemináriumain való termékeny eszmecseréinkről, eszmélkedésünkről beszélgettem hosszabban. (*Hívó hangok:* Vas Népe, 1990. június.)

Cseres Tibor. Vannak frók, akik arra predestináltak, hogy a nemzet ihletett krónikásai legyenek. Közéjük tartozott Cseres Tibor is: „Csángóföldön járva – emlékezett –, 1970-ben azt tapasztaltam, hogy az 1946-os iskolai lehetőségek még negyedszázaddal később is éreztették hatásukat. A magyar iskoláztatás visszaplantálta a magyar öntudatot a már elrománosodott rétegekbe. Ez abból is kitetszett, hogy amikor az iskolában a gyermekeknek nem volt szabad magyarul még csak megszólalniuk sem, az a csángó kaszt, amely a 40-es években élvezte a magyar iskoláztatás áldásait, a hozzá közeledő nadrágos embereknek nem volt hajlandó csak Adjon Isten!-nel köszönni.” (*A múlt vallatása a jövő záloga:* Magyar Élet, 1994/1.)

Jagamas János: 1993 elején Széchenyi-díjat kapott kiemelkedő tudományos tevékenységéért. Ez a legmagasabb magyar tudományos elismerés. Amolyan elégtételként is felfogható ez, hiszen a tanár urat évtizedeken át hallgatásra kényszerítették, majdhogynem kettétörték

tudományos pályáját. A román politikai hatalom Kodály Zoltánnal való kapcsolattartása, levelezésük miatt eltiltotta a magyar népzene oktatásától a főiskolán. Most az idős professzor egy olyan *Dallammeghatározó Szótár*on dolgozik, amely a szakértők szerint felér a Kőrösi Csoma Sándor által készített *Tibeti-angol szótár* tudományos értékével.

Juhász Tamás, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Akadémia tanára: „Lehet, hogy az egyház nagyobb egyesületei eltűntek, szervezett, hierarchikus kerete és felépítménye megmerevedett vagy megalkuvásra kényszerült. De történelmi léte – ha »rejtőzködő« formában is – nem szakadt meg. S hogy ez így van, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egyházi »ellenállásból« született a decemberi népfölkelés, és főleg az, hogy azóta olyan látványos gazdagságban bontakozik ki egy egész sor terv, munkakedv és virágzó tevékenység. És ez természetesen nemcsak a protestáns egyházakra értendő, hanem a katolikusra is.

Megnyílt a tér körülöttünk, s az egyháznak újból be kell töltenie ezt a teret, visszaszereznie azt a szerepet, ami őt hivatása szerint megillet.”

Kántor Lajossal való beszélgetésemkor a bőség zavarában voltam. Mert mi jelentőset tudjak kérdezni olyan embertől, aki egyaránt ír irodalomkritikát, irodalomtörténetet, képzőművészeti és színikritikát; antológiákat és kiadványokat szerkeszt, a Korunk főszerkesztője, ráadásul 1989 decemberétől aktívan politizál is. Ezért hát minden nekünk fájó kérdésre és a tennivalókra is kitértünk. (*Szolgálatban: Tiszatáj*, 1991/3.)

Lászlóffy Csaba: Kisebbségi sorban élő alkotóink – különösen a Ceaușescu-diktatúra összeomlását megelőző években – szinte egyszerre fordultak a múlthoz. Némelyek az egyetemes kultúrába, mások – mint Lászlóffy Csaba, Cseh Gusztáv... – főleg nemzeti történelmünkhöz menekültek. Az alkotóknak ezt a váratlan gesztusát a diktatúra fullajtárjai sokszor dörgölték írók, művészek orra alá, mert „hűtlenséget”, a „szocialista valóság” elleni tiltakozást ismertek fel benne. „Nálam alkati tényezők és műveltségi szálak is közrejátszottak abban, hogy a fokozódó kételkedést és türelmetlenséget ne csak az ókori, valamikori bölcsességből és állapotokból táplált hittel próbáljam ellensúlyozni, hanem a könyveikbe temetkező halott mesterek példáját követve: én válasszam meg a hangulatokat városom díszletéhez.” (*Párbajt folytatva a cenzúrával: Heti Magyarország*, 1993/44.)

Miklóssy Gábor: A reneszánsz mesterek búvkörében élő kiváló festőművész krédójának is tekinthetjük gondolatait: „Szeretném remélni, hogy a magasabb rendű emberi szellem védekezni fog az akulturális hóbortok ellen, és a szépség s a szellem rangja, egyszóval az emberiség és méltóság újra megerősíti veszélyeztetett piedesztálját, az őt megillető helyre kerül.” (*Eszményem: a szépség, a szellem rangja: Korunk*, 1987/2.)

Pomogáts Béla: „Tulajdonképpen három nagy magyar kulturális tájról lehet beszélni: a Dunántúlról, az Alföldről és Erdélyről. Az erdélyi történelem

a maga drámai, sokszor tragikus menetével egy nagyszabású kulturális érzületnek, egy sajátos lelkeségnek a kiindulópontja és hordozója lett... Erdélyben járva, tapasztalva a tényeket, az ember szinte reménytelenné válik, legalábbis kétségbe esik. Ugyanakkor mindig látom a feltámadásnak és az erőgyűjtésnek a készségét is, és ez némi optimizmusra hangol. Az a pesszimizmus, amely elfog bennünket, nem szabad, hogy a végső vereség érzésévé váljon. A magyar történelem is erre tanít, hisz a magyarság mindig nagy vereségeiből merített erőt a jövőt illetően, akár Mohács, akár Trianon után. Csak persze akarni, gondolkodni és cselekedni kell.” (*Ha kisebbségi is – teljes értékű: Holnap, 1993/8.*)

Terényi Ede: „A pentaton dallam váza legalább ötezer éves. Ezt csak a XX. században fedezték fel Bartóknak, Kodálynak és Lajtának köszönhetően. De szorgoskodtak itt mások is: Domokos Pál Péter, Seprődi János, Károli Gáspár, Kákonyi Péter, Szkhárosi Horvát András, Misztótfalusi Kis Milkós, Szenczi Molnár Albert... Babitscsal vallom, hogy a kultúra, az irodalom, a művészet nem ismer határokat. Ha belegondolunk, a magyar nyelv bölcsőjét Erdélyben ringatták, a magyar zenei anyanyelv bölcsőjét meg pláne itt ringatták.”

Toró Tibor: „Romániában legalább hatvan egyetem, főiskola működik. Angol, francia, olasz nyelven is indultak egyetemek, főiskolák, de a magyar nyelvű Kolozsvárott nem engedélyezték. Egyik nagy fájdalunk, hogy nem sikerült újraindítani az önálló magyar egyetemet. Pedig csak politikai döntés kérdése. Csakhogy jött az a hirhedett Iliescu-nyilatkozat a szeparatizmusról, majd pedig a marosvásárhelyi események, és elmostak mindent.” (*Apáczaitól a Bolyai-díjig: Élet és Tudomány, 1993/39.*)

Varga Jenő László: A kiváló pszichológussal azokról a lelki mechanizmusokról, folyamatokról tűnődünk, amelyek révén közelebb kerülhetünk a Ceaușescu-diktatúra szörnyűségeinek és abszurditásainak a megértéséhez. A saját sírját megásó diktatorikus hatalom természetrajzát, s a túlélés lehetőségeit meggyőzően írta le a fiatal szakember.

A.K.

TARTALOM

Fábián Ernő: „Ahol nincs szabadság, ott haza sincs”	3
Székely János: Felkészülés	9
Benkő Samu: Csak a múltunkkal vagyunk egész	13
Gáll Ernő: Szellemi önéletrajzunkról	30
Cs. Gyimesi Éva: Honvágy a hazában	37
Péntek János: Anyanyelvi szorongások	45
Gaal György: „Az iskolák felette szükséges voltáról”	56
Tőkés László: Mint hajdan a gályarabok	67
Kötő József: Újraépíteni, amit leromboltak	79
Kovács András: Erdély múltját pusztulva őrző emlékek	84
Katona Ádám: A jövő csakis az önrendelkezés!	89
Utószó	103

Igazgató: NISTOR GH. GÁSPÁR

Műszaki szerkesztő: SZTRANYICZKI MIHÁLY

Megjelent 6,75 ív terjedelemben, A5 méretben 1995-ben

Szedés, tördelés és nyomtatás a Református Egyház Miskolc-falusi

Sajtóközpontjának nyomdájában

Felelős vezető TONK ISTVÁN

A NIS KIADÓNÁL EDDIG MEGJELENT

- Galántha H. Judit: **Fehér hegyek, kék pipacsok**
1. **Romániai magyar nyelvvédő szótár**
 2. Tar Károly (Transylvanicus): **Erdélyért kiáltom**
 3. Koppány Zsolt: **Bíró György áliász KUTYA nekifutásai és kutyagolásai a mindig rózsás sportpályákon és a babértalanul is egyetlen életben (1-3 kazetta)**
 4. Tibori Szabó Zoltán: **Teleki Béla erdélyisége**
 - 5-6. **Színjátszók könyve.** Összeállította Kötő József, Molnos Lajos, Tar Károly. Előszó: Molnos Lajos.
 7. Csűrös István: **Olvadó hópelyhek...**
 8. Josef Marlin: **Szász utazás** (Balogh Edgár fordítása)
 9. Makkai Endre: **Morzsák** (Elbeszélések)
 - 10-11. Beke György: **Hadi utak Erdélyben**
 12. Kiss János: **Csupa vasárnap**
 13. Bölöni Farkas Sándor: **Az új Erdély hajnalán**

ELŐKÉSZÜLETBEN

16. Karácsony Sándor: **Lélek és nevelés**
17. Kelemen Lajos: **Kolozsvár kalauz**

NIS KIADÓ, KOLOZSVÁR.

CÍM: CLUJ, DACIA 3, I. em. TELEFON, FAX: 064-194472

ELŐJEGYZÉS ÉS RENDELÉS LEVÉLBEN,

TELEFONON, FAXON.